Holger Wichman

HARMENS REGISTER

Tillkomsten av det av forskare flitigt anlitade Harmens Register i Riksarkivet skildras av Förste Arkivarien Fil. Dr Holger Wichman.

För alla dem, som syssla med bergs- och brukshistoria, är Harmens register en välbekant och ofta anlitad inkörsport till bergskollegiets arkiv. Registret är ett alfabetiskt uppställt regestverk efter bergverkens och brukens namn samt vissa andra uppslagsord. Under varje rubrik äro i kronologisk ordning förtecknade de privilegier och resolutioner m.fl. skrivelser, som av Kungl. Maj:t eller bergskollegiet utfärdats för rubricerade företag jämte hänvisning till den serie eller volym i kollegiets arkiv, där skrivelsen återfinnes. I sitt slutliga skick täcker registret hela den tidrymd av över 200 år (1637—1857) som bergskollegiet existerade såsom befordrare och väktare av den betydelsefulla bergshanteringen och av den detaljerade reglering av densamma, som enligt tidens ekonomiska system ansågs nödvändig och nyttig. I vissa fall ha även äldre uppgifter influtit i registret, särskilt om bergskollegiet ägt avskrifter av dessa äldre skrivelser.

Samtidigt som Harmens register sålunda är känt och uppskattat, torde det såväl bland forskare som arkivmän av nutida generation vara få, som sett originalexemplaret. När bergskollegiets arkiv i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet successivt överlämnades till riksarkivet från kommerskollegiet, som övertagit bergskollegiets kvarvarande uppgifter, behöll kollegiet detta register.[1]) Riksarkivet erhöll endast ett privilegieregister i tre band av konceptkaraktär, sträckande sig till omkring 1740 och i arkivförteckningen antecknat såsom koncept till Harmens register och uppgjort efter samma plan. Vad som numera brukar tillhandahållas forskarna i riksarkivet, är en maskinskriven avskrift av originalregistret, utförd under senare delen av 1920-talet. Avskriften, som togs i tre exemplar, gjordes i samarbete med kammarkollegiet, som redan ägde en gammal handskriven kopia av de första registerbanden.[2]) Av utskrifterna fick riksarkivet två exemplar, vilka ha placerats på östermalmsavdelningen resp. kammararkivet. Medan kammarkollegiet ordnade sitt avskriftsexemplar i originalets ordning, ansågs i riksarkivet en viss bearbetning och omordning av avskrifterna vara lämplig till underlättande av forskningen. Viktigast härvid var, att uppgifter rörande samma ort och uppslagsord, vilka i originalet på grund av dettas tillkomstsätt åter-

Citaten ha normaliserats enligt följande: i boktitlar ha stora bokstäver slopats och numera sammansatta ord sammanskrivits. I andra citat ha dessutom nutida stavning införts utom i uppenbart utländska ord, särskilt med främmande böjningsändelser.

finnas i skilda band, sammanfördes till en enda svit. Vidare korrigerades den i originalet ofta bristfälliga alfabetiska ordningen och påbörjades en ändring av rubrikorden efter nutida namnformer och ortografi, vilken likväl aldrig blivit fullt genomförd, varför avskriften ännu ej blivit bunden utan föreligger i 29 buntar med lösa blad. Även inlades flera hänvisningsblad mellan olika namnformer och avskildes uppslagsord, som icke voro ortnamn, till särskilda buntar »sakregister». Slutligen kompletterades registreringen med avskrifter ur ett Register över kungl. brev rörande bergsärenden 1647—1867, som troligen i slutet av 1800-talet uppgjorts i kommerskollegiet. Även dessa avskrifter ordnades bruksvis och inlades under resp. uppslagsord, dock med påstämpling som upplyste om proveniensen. I själva verket har man härigenom fått ett alldeles nytt register, ett enhetligt och praktiskt uppslagsverk över bergsbrukets rikhaltiga privilegieflora, men så olika originalet ifråga om utseende och uppställning, att det knappast är möjligt att av detsamma få en rätt uppfattning om originalregistrets karaktär och tillkomstsätt.

Med en arkivalieleverans från kommerskollegium i februari 1956 (acc. nr 21) har originalet till Harmens register överlämnats till riksarkivet och åter införlivats med bergskollegiets arkiv. Förvärvet har gett anledning till en undersökning av registrets tillkomst, principerna för registreringsarbetet och mannen, som givit registret dess namn. Uppgiften har närmast varit arkivhistorisk men har därjämte kommit att växa ut till en biografisk skiss, som torde kunna erbjuda intresse även utanför fackmännens krets.

Harmens register omfattar fjorton foliovolymer i bruna skinnband. Av dessa utgöra de fyra första volymerna det egentliga, av dåvarande e.o. notarien Lars Harmens uppgjorda och 1734 dagtecknade registret, som sträcker sig från bergskollegiets början fram mot färdigställningsdatum.[3]) Därtill sluter sig en volym »Tilökning» av år 1746, ävenledes utarbetad av Harmens. De följande volymerna utgöras av tid efter annan tillkomna fortsättningar, upprättade av olika tjänstemän inom kollegiet. Den tidsperiod varje del omfattar, växlar i längd från 5 till 25—30 år. Att direkt ange tidsgränserna för varje volym ställer sig svårt, då senare tillägg ofta ha inskrivits i volymerna, sedan dessa färdigställts, och gränserna således ofta äro flytande och gripa över varandra. I de fyra första volymerna, daterade 1734, ha t.ex. tillskrivits notiser om brev och resolutioner från både 1740- och 1750-talen, sålunda även sedan tillökningsbandet av 1746

tillkommit. I det senare finnas på samma sätt kompletteringar från hela 1750-talet. Dessutom fick Harmens i detta band tillfälle att införa en del tillägg före 1734 till sina föregående band, i vilka f.ö. även en del tillskott ha gjorts genom senare insatta blad. Harmens var själv fullt medveten om att luckor kunde finnas i hans register. I det företal, som inleder första bandet, framhöll han, att han visserligen använt all flit på att göra registret fullständigt men icke kunde vara säker på att icke något blivit förbigånget, »helst jag varit destituerad av all hjälp till dess kollationerande, och detsamma fordrat en noga uppmärksamhet, som vid ett så vidlyftigt arbete av en ensam person ej så noga kunnat iakttagas». Även kunde i kollegiets arkiv saknas uppgifter om vissa privilegier och resolutioner, varmed framfarna konungar begåvat en del verk. Han hade därför inrättat registret så, att vid varje verk utrymme hade lämnats dels i slutet, dels mellan årtalen liksom även registret försetts med breda marginaler för att möjligheter skulle finnas att där inskriva, vad man senare kunde få underrättelse om. Att inskotten ej äro så många vittnar gott om Harmens arbete. Efter hans tid har man tydligen till en början infört noteringar om nytillkommande brev mer eller mindre fullständigt i de gamla volymerna, tills en systematisk genomgång har ansetts nödvändig för att fullständiga tilläggen, då man föredrog att lägga upp en ny volym i stället för att bygga på de gamla. Därmed förklaras de dubbelregistreringar av brev, som man finner ha ägt rum gång på gång och som i maskinavskriften verka så förvirrande.

Mot slutet av 1700-talet kom man fram till att upprätta register i det närmaste i tioårsperioder (1773—1781, 1780—1790, 1790—1802). I därpå följande volym har sammanbundits dels ett genomgående register för åren 1803—1809 dels två årsregister för 1810 resp. 1811. Årsregistreringen torde dock ha ansetts opraktisk, och nästa register som lades upp var ett femårsregister (1812—1816). Följande volym, som börjar 1817, är med samma hand förd till början av 1830-talet men därefter fortsatt av andra in på 1840-talet. Den sista registervolymen slutligen börjar omkring 1830 och föres av olika händer fram till bergskollegiets upplösning 1857. Vid inbindningen kom endast första hälften att läggas i alfabetisk följd efter uppslagsord, medan resten följer utan ordning, varför ett alfabetiskt register har måst upprättas till bandet. I båda de sista volymerna finnas åtskilliga tillägg till de äldre registren samt inlägg av papper. Överhuvud göra registerbanden efter Harmens tillägg ett

slarvigare och mer konceptartat intryck än hans prydliga och renskrivna förteckningar.

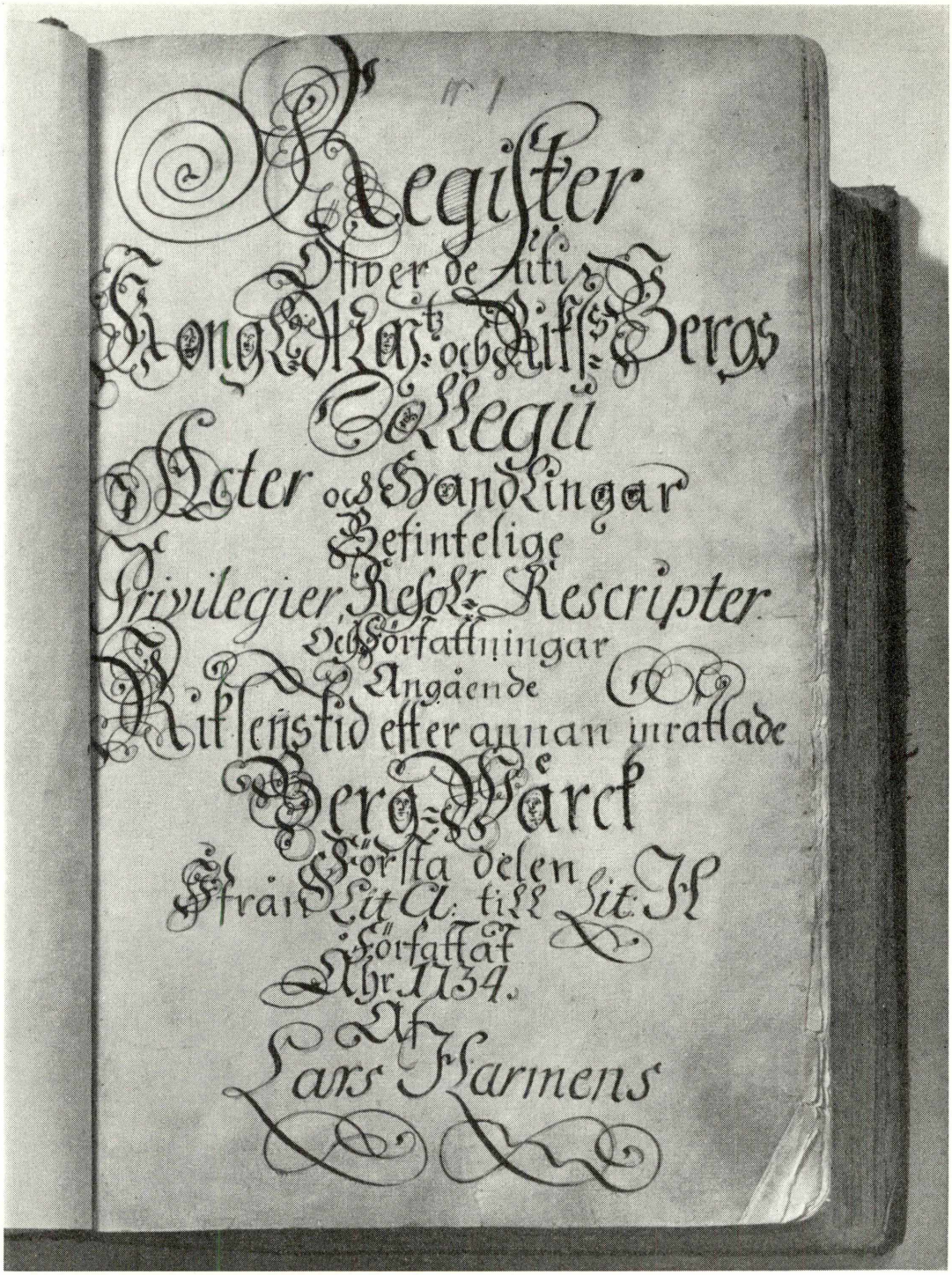
Det fullständiga Harmens register har sålunda tillkommit under loppet av mer än hundra år och har förts av olika personer. Det kan då vara skäl att fråga, om, frånsett de registrerande personernas större eller mindre noggrannhet, principerna för registreringen under denna tid varit enhetliga eller växlat. Den titel, som Harmens satte på sitt verk, utsäger, vad han för sin del medtagit i registret: »Register öfwer de uti Kongl. Maj:ts och riks:s bergscollegii acter och handlingar befintelige privilegier, resol:r, rescripter och författningar angående riksens tid efter annan inrättade bergwärck.» Det var en medveten inskränkning till de viktiga eller öppna breven och besluten, naturlig för den, som har att registrera ett stort och i många avseenden redan inaktuellt material. Hans efterföljare däremot hade uppgiften att registrera ett begränsat och i tiden nära beläget material, som till större delen alltjämt var i minne och aktuellt. Redan Harmens tillägg av 1746 visar en glidning mot ett rikare urval och därefter medtagas ofta skrivelser av mindre och tillfällig betydelse såsom kollegiets utlåtanden, brev till särskilda personer och dylikt. Ett undantag utgör volymen 1780—1790, då registreringen åter synes ålagts en viss stramhet i urvalet. En annan med urvalsprinciperna sammanhängande skillnad mellan äldre och yngre register är den rikare förekommande sakregistreringen i de senaste registren. Med Harmens principer följde, att de allra flesta noteringarna kunde hänföras till ortnamn. Han har likväl även samlat uppgifter om t.ex. vissa mineral eller företagsformer under samlingsrubriker. När registreringen utsträcktes, blev det naturligt nog svårare att inrymma skrivelserna endast under ortnamn. Flera uppslagsord efter sak tillkommo efter hand, dock ingalunda konsekvent fasthållna genom alla banden. Ojämnheten i registreringen torde därför i dylika fall vara mer utpräglad än i fråga om registreringen efter ortnamn.

Ännu ett anmärkningsvärt förhållande må påpekas. I de av Harmens redigerade registerbanden lysa Salberget och Stora Kopparberget helt med sin frånvaro och medtagas i registren först med 1750- resp. 1760-talet. Detta kan knappast vara en tillfällighet. Särskilda register för Sala och Kopparberget ha på Harmens tid antingen funnits eller planerats. Närmast torde man därvid ha anledning uppmärksamma den redan år 1700 beslutade men på grund av krigen och andra hinder först 1736 av trycket utkomna samlingen av »Kongl. stadgar,

förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen wid bergwerken och bruken» samt förarbeten därtill. Så uppdrog assessorn Jonas Cederstedt, som de första åren hade insamlingsarbetet om händer, år 1705 åt auskultanten Anders Svab att avkopiera alla de resolutioner och förordningar, som angingo Stora Kopparberget och Avesta bruk. Resultatet av Svabs verksamhet, »Resolutioner, bref och förordningar angående justitiæväsendet och oeconomien widh Stora Kopparbergs grufwa och bergzlag samt Afwesta bruk» 1347—1706, förvaras som handskrift i Bergslagets arkiv i Falun, medan ett »Ordaregister» därtill befinner sig i bergskollegiets arkiv. I sistnämnda arkiv finns även en volym avskrifter av »Kongel. Maij:ts samt kongel. bergscollegii bref, resolutioner och förordningar beträffande Sahla silfwerwerk» (1624—)1639—1710, som kan förmodas ha tillkommit för samma ändamål.

I ett avseende synes Harmens register vara rätt enhetligt, nämligen beträffande de arkivserier, som blivit föremål för registrering. Redan Harmens har, såsom framgår av den nyss anförda titeln, inskränkt sig till det material, som befann sig i bergskollegiets arkiv. Här ha tre arkivserier utgjort stommen för registreringen, nämligen kollegiets registratur resp. koncept, serien privilegier, domar och resolutioner samt inkomna kungl. brev. För de senare registerförarna synas dessa serier ha varit de enda utnyttjade. För den tid Harmens eget register omfattade, voro de emellertid icke tillfyllest. De äldsta volymerna kungl. brev och kollegiets resolutioner äro synnerligen ofullständiga. Och i den mån han sökte komma tillbaka till tiden före kollegiets tillkomst, var han hänvisad till andra källor, såsom avskrifter i kopieböcker eller uppgifter i bergmästarrelationer och bergskollegiets berättelser till Kungl. Maj:t. De flesta av de källor han anför finnas alltjämt i behåll; endast den ej sällan åberopade bergskollegiets relation av 1652 har ej anträffats, medan kopieboken F har visats vara identisk med kopiebok nr 3 i nuvarande arkivförteckning.[4])

Det är f.ö. kanske onödigt att framhålla, att icke ens under perioder, då registreringen var som mest ingående, togs på långt när med allt i kollegiets arkiv, som rörde bruken och andra uppslagsord. Registret tjänade ett praktiskt administrativt ändamål men var ej avsett att ge svar på en nutida forskares alla speciella och närgångna frågor. Forskaren erhåller i registret en stomme, bestående av de för hans forskningsföremål grundläggande privilegierna och besluten, stundom i ganska vid bemärkelse, och han kan däri få uppslag till vidare forsk-

Försättsblad till Harmens register, Bergskoll. arkiv.

ningar såväl i bergskollegiets som i andra arkiv. Han bör sålunda icke försumma att utnyttja andra serier än de uppräknade i kollegiets även i övrigt mycket väl registrerade arkiv, såsom dess protokoll, inkomna brev och suppliker, bergverksrelationer och renovationer av bergstingsrätternas protokoll för att nämna några av de viktigaste serier, som det icke varit anledning att annat än i undantagsfall registrera i Harmens register.

* * *

I den ovan omtalade inledningen till sitt register meddelar Harmens något om hur detsamma tillkommit. Alltsedan han fått tillstånd att som auskultant inträda i bergskollegiet hade han »varit omtänkt på alla medel och utvägar till att göra mig värdig mine förmäns nådgunstiga åtanke till min lyckas befrämjande». Bl.a. hade han »till att erhålla en grundelig underrättelse om den till bergverkens kultiverande hörande ekonomien och justitiens administrerande» företagit sig att »åtskillige resor» genomgå alla kollegiets handlingar och akter och till sin underrättelse »det nödigste därutur extraherat». Denna verksamhet, som han sålunda synes ha påbörjat på egen hand och kanske närmast bedrivit som en hobby, fick en allvarligare mening, då han fann, att kollegiet tidigare hade sökt få till stånd ett register över privilegier och resolutioner för bruken och förespeglat ett dylikt arbete som förmånligt och meriterande för den, som utförde det, varför han beslöt att fullborda detsamma.

Bland dem, som av kollegiet tidigare uppmuntrats till att utarbeta ett privilegieregister, nämner Harmens två, nämligen sedermera kammarherren Carl Funck och kommissarien i kommerskollegiet Henrik Kalmeter. Den första uppgiften för oss till året 1693, då Carl Funck (1667—1709), son till assessorn och direktören i Avesta Johan Funck och året förut antagen till auskultant i verket, blev begåvad med auskultantstipendium och samtidigt erhöll kollegiets uppdrag, att »utur kongl. kansli- och kammararchivis utsöka de akter och resolutioner, som angå bergverk och kunna vid åtskillige tillfällen tjäna till efterrättelse». Funck tackade för kollegiets förtroende och utbad sig en instruktion, vilken utfärdades den 20 maj 1693 och var utarbetad av sekreteraren Johan Grubb (adl. Grubbensköld). Vem som egentligen var initiativtagare till planen lär icke kunna sägas. Den som vid kollegiets sammanträde förde ordet var assessorn Petter Cronström, vilken liksom Funck härstammade från Avesta och tydligen var hans

gynnare. Troligen var genomgången av kansli- och kammararkiven ett gammalt önskemål och en nödvändighet, om man ville komma tillbaka till tiden före bergskollegiets tillkomst. Som planen utformades blev den emellertid alltför omfattande och ställde alltför stora krav på den, som fick uppdraget. Den vittnar även om tidens starka antikvariska intressen samt dess överdrivna föreställningar om vad som överhuvud var möjligt att finna i arkiven.[5])

I instruktionen nämnes inledningsvis, att bergskollegiet funnit nödigt »att hava uti en nätt och ackurat ordning tillhopasamlade alla plakater, förordningar, resolutioner samt varjehanda andra skrifter, relationer och deliberationer, som från forna tider kunna vara antingen av höga överheten själv eller ock dess kollegier tid efter annan utgivne och hållne angående riksens bergslager, skogar och strömmar med de på en och annan ort uppfunne och inrättade bergsbruk, så dem som ännu kunna vara i gång som andre, vilka äre vordne övergivne och öde lämnade med vad därav dependerar». Början skulle göras med en genomgång av kungl. kansliets och kammarkollegiets arkiv, till vilka fri tillgång utverkats för Funck.[6]) Dennes uppgifter utvecklades därpå närmare i sex paragrafer. Utom redan angivna skrifter skulle han »sammanleta och efter åretal tillhopafoga» kommissionsförrättningar, deliberationer, rannsakningar, privilegier, kontrakt och prolongationer m.m. angående verkens uppkomst, fortgång, årliga tillverkning eller avstannande jämte orsakerna därtill. Särskilt skulle noga annoteras »urgamla brev eller resolutioner» angående de äldsta verken, såsom Kopparberget, Salberget och Garpenberg, vidare ödegruvor, såsom Öster och Väster Silvberg, »en och annan» koppargruva och de äldsta järngruvorna jämte därpå grundade bergslager. På samma sätt skulle antecknas vad som anträffades rörande skogar, allmänningar och strömmar samt brev, korrespondens och andra skrifter angående privata eller publika bergverk. I fråga om materialsamlingens ordnande föreskrevs, att »så mycket möjeligt är, må det, som ett verk besynnerligen angår, komma uti en tjänlig svit efter år och data tillhopa, på det man hela dess beskrivning lika som på en gång må kunna se och genomlöpa». Om dokumenten innehöllo flera olika ämnen, behövde endast det extraheras därur, som gällde bergverken och bruken, och liksom övrigt material fogas till samlingen under sina årtal och titlar. Då bland skrifterna ofta torde finnas uppgifter om malmstreck, mineralier och bergarter eller saltådror, borde även sådant flitigt antecknas under särskilda titlar, »på det man må

5.

kunna hava så mycken närmare efterrättelse, vilka av dem allaredan äre vordne bebyggde eller ock torde ännu här till dags intet vidare ha blivit eftersökte». Till slut ålades Funck tystnadsplikt samt skyldighet att »tid efter annan, till det ringaste vart kvartal», till kollegiet avge rapport om sitt arbete. Kollegiet var så mycket mer förvissat om hans »promptitude och activité», som uppdraget vore »ett angeläget och mycket curieust arbete», som icke blott kunde lända honom själv till undervisning och förfarenhet utan ock till framtida befordran och ihågkommelse.

Funcks verksamhet är tack vare de föreskrivna rapporterna och därav föranledda diskussioner i kollegiet ganska väl känd. I sin första rapport av den 30 september 1693 meddelade han, att han i juli börjat undersökningen i kanslikollegiets arkiv, där han i gamla registratur och diarier funnit åtskilliga kungl. brev, privilegier o.a. förordningar angående rikets bergverk, dock ännu icke något om en del verks början eller avstannande, malmer eller saltgruvor, ej heller vad som angick skogar, strömmar och allmänningar. För att kunna orientera sig »ibland en sådan myckenhet skrifter, som i archivo förvaras» hade han vänt sig till sekreteraren i riksarkivet Sven Leijonmarck, men denne hade på grund av sina många andra beställningar och sin ringa lön icke visat sig hågad att hjälpa till och hade dessutom realistiskt framhållit, att arbetet skulle taga 3—4 år i anspråk. Dock hoppades Funck att efter riksdagen få honom »i bättre humör» och ämnade under tiden fortsätta att genomse registraturerna så väl i kungl. kansliet som i kammararkivet. På det senare stället hade han redan sett många arrendebrev och konfirmationer på bergsbruk för privata personer liksom kungl. brev till landshövdingar angående bergslagerna.[7])

Rapporten gav anledning till ett kort meningsskifte i bergskollegiet, i det att presidenten greve Fabian Wrede frågade, hur Funck extraherade handlingarna. Funck svarade, att han tog transumt av akterna, »efter det skulle allt för besvärliget falla att avkopiera allt». Han annoterade därjämte, var handlingen fanns, och tänkte låta renskriva allt, när han blott fått det i ordning. Presidenten uppmanade honom att fortsätta att sondera Leijonmarck, som nog skulle bli mer benägen att gå honom tillhanda.[8]) Beträffande saltådror upplyste Funck, att Leijonmarck sagt sig redan ha verkställt utredning härom och lämnat till Wrede. Denne erinrade sig, att utredningen låg i kammarkollegiet. Han förmanade slutligen Funck att fortsätta och visa flit, »så lärer det både lända honom själv till undervisning och framdeles till befordran».[9])

I februari 1694 ingav Funck en ny rapport om sitt arbete, som han med all flit hade fortsatt trots täta besök vid bergskollegiets sessioner. Han hade nu kommit så långt, att han i kansliarkivet »mestadels utsökt haver alla de dokumenter, som uti dess registraturer riksens bergslager angående finnes». Om begynnelsen, fortgången eller årliga tillverkningen hos bergslagen hade dessa skrifter likväl ingenting haft att förmäla, ej heller om orsaken till att en del avstannat. Sekreteraren Leijonmarck hade även försäkrat, att dylika uppgifter saknades. Emellertid hade han funnit en relation av förutvarande presidenten i bergskollegiet Erik Fleming, tydligen 1652 års numera förkomna relation, som även Harmens använt, vari de äldsta bergverksprivilegierna skulle ha hänförts till Karl Knutssons (sic!) och Magnus Ladulås tid, »vilka konungar bergsbruken så mycket högt skattat hava, att riksens ständer för den orsaken skull på riksdagen a:o 1282 bergslagerne till konungens och riksens stats utförande anordnade».[10]) Efter Flemings relation meddelade Funck så de kända sägnerna om Salbergets och Stora Kopparbergets upptäckt genom finnar på skogen samt vissa uppgifter om Öster och Väster Silvberg, om vilkas öden såväl som om alla övriga verks begynnelse och fortgång, tillverkning och avstannande relationen »vidlyftteligen» handlade. Då däri sålunda fanns noga underrättelse om allt, vad kollegiet uppdragit honom att eftersöka, »ty haver jag oförgripeligen tänkt i mangel av äldre skrifter och berättelser taga denna relation till mitt under händer havande verks fundament, viljandes sedan därtill allegera alla av höga överheten tid efter annan givne privilegier, resolutioner, instruktioner, missiver och andra förordningar, som jag i archiverna funnit och ännu hoppas finna och således tillse att därefter kunna formera och i ordning sätta ett komplett verk». Han hade även mycket arbete kvar i kammararkivet, i vars omfattande registratur alltifrån 1615 funnos arrendekontrakt och prolongationer på åtskilliga bergsbruk.[11]) Härom ville han dock återkomma. Han slutade med ett påpekande, att några dokument till hans arbete även torde kunna finnas i bergskollegiets arkiv, varför han anhöll om tillträde till detta.[12])

Om Funck hoppats, att hans upptäckt av den Flemingska relationen och dess avslöjanden om de äldsta gruvornas tillkomst skulle väcka intresse, misstog han sig grundligt. Då rapporten upplästes på sammanträde den 3 februari 1694, framhöll presidenten upprepade gånger, att det som berättades redan var känt, att bättre uppgifter redan funnos i kollegiet och att Funck måste komma med »ackuratare» besked och underrättelser. Beträffande Kopparbergsgruvan menade han, att den vore

»av hedendomen». Han hänvisade även till ett brev, som hade funnits i Tuna kyrka, och som gav mycket bättre besked. Funck upprepade sin begäran att få taga del av handlingarna i kollegiets arkiv, vilket beviljades. Det arkiv, där det borde ha varit naturligt att börja undersökningen och som sedan ensamt blev föremål för Harmens registrering, kom sålunda i Funcks uppdrag med som ett sista alternativ. Av en passus att döma fördes även Funcks lön på tal, som några månader senare föranledde en supplik från hans sida. Vid en ändring av kollegiets stat hade han nämligen strukits därutur och anhöll nu att komma i åtanke vid tillsättande av ett ledigblivet stipendium, helst som kollegiet pålagt honom »ett vidlyftigt och svårt arbete, till vilkets förfärdigande nog omkostnad fordras». Det blev emellertid avslag, och Funck fick nöja sig med löftet, att om han gjorde ett gott arbete kollegiet ville rekommendera honom hos Kungl. Maj:t om något för omaket samt »ändå vid tillfälle komma honom ihåg».[13])

Efter denna tid avhöres ingenting om Funcks insamlingsarbete. Tydligen har han funnit det alltför litet löna mödan och hade troligen varken insikter eller läggning att fullfölja verket. Hans uppvaktning i bergskollegiet blev ej heller långvarig. På hösten 1694 arrenderade han tillsammans med sin yngre bror Gustaf Funck, sedermera friherre och landshövding i Västmanland, Avesta bruk, i vars närhet släktbruket Garpenberg låg. Redan tidigare hovjunkare blev han med tiden kammarherre hos drottning Hedvig Eleonora och avled ogift hösten 1709. Hur långt han verkligen hann med excerperingarna ur arkiven är ej känt och hans samling eftersöktes förgäves av Harmens bland bergskollegiets handlingar.[14])

Samlingsarbetet synes därefter ha legat nere till 1717, då det åter upptogs efter en mer begränsad plan och mer med sikte på den praktiska nyttan av ett privilegieregister än för att tillfredsställa det historisk-antikvariska intresset. Initiativet kom denna gång från Henrik Kalmeter, född 1693 vid Stora Kopparberget och auskultant i bergskollegiet sedan 1714. I en i oktober 1717 inlämnad supplik anförde denne, att han förnummit kollegiets önskan att erhålla ett register över de privilegier och resolutioner, som tid efter annan hade utfärdats för bergsbruken i riket, varför han anhöll, att kollegiet måtte anförtro honom denna uppgift.[15]) Förslaget föll i god jord, kollegiet gav honom uppdraget och angav vissa riktlinjer för dess utförande. Han skulle ur bergskollegiets akter och handlingar sammandraga och annotera icke blott alla i gång varande utan ock ödelagda gruvor, masugnar, hamrar, mässings- och manufak-

turverk etc. Likaså skulle han anteckna, när gruvorna blivit upptäckta och bergverken inrättade samt när och vilka av dem, som lämnats öde och orsaken därtill, vidare de privilegier och resolutioner, som de tid efter annan hade bekommit. »Vilket allt han efter alfabet samt gruvornas och brukens namn bör granneligen anteckna och uppföra, tvivlandes kongl. collegium intet däruppå, det lärer ju han vid denna angelägna sysslan använda dess största flit, efter som sådant framdeles kan lända honom till en beforderlig ihugkommelse.»[16]) Som synes var planen densamma, som framgent kom att följas, och Harmens register bygger, som vi skola se, direkt på de förarbeten, som Kalmeter hann utföra.

Om Kalmeters arbete med registret finnas två i stort sett samstämmiga berättelser. I sitt åminnelsetal i vetenskapsakademien efter Kalmeters död 1752 skildrade minnestecknaren professor Anders Berch hans ungdoms uppvaktning i bergskollegiet. Flitigt närvarande vid kollegiets sessioner använde Henrik Kalmeter sin lediga tid till sin egen undervisning dels i kollegiets malmkabinett, dels i maskinkammaren, dels i proberkammaren, dels ock i arkivet. I tre år hade bergskollegiet tillfälle att pröva den unge mannens gry utan att kunna hjälpa honom till någon beställning inom verket men till slut uppdrogs åt honom »ett mera trälsamt än konstigt» arbete, nämligen att författa ett register eller sammandrag av alla resolutioner och privilegier angående rikets bergverk. Ehuru arbetet var omfattande både på grund av tidens längd och verkens mångfald lyckades han på kort tid bringa det så vitt, att kollegiet hade reda på allt från äldsta tider till år 1690. »Att han därvid varit oförtruten, visa de flera folianter, som av detta arbete i bemälte collegio förvaras, med vår Kalmeters hand sammandragne och sedan till de nyare tider av andra fortsatte.»

Medan Berch sålunda direkt vill påskina, att privilegieregistret var Kalmeters verk, som blott för senare år fortsatts av andra, överensstämmer Harmens uppgifter i inledningen såtillvida därmed, att Kalmeter även enligt honom hunnit framföra registret till 1690. Då Harmens började sitt arbete tilltrodde han sig av denna orsak kunna rätt snart bringa registret till slut. »Men enär jag begynte att ihopsamla de av honom på löst papper gjorde annotationerne, fanns därvid ganska många förlorade medelst tidens utdräkt, så att jag blev föranlåten att angripa verket ifrån begynnelsen, havandes allenast kunnat betjäna mig av de, som voro i behåll, till hjälpreda.» Harmens utsago kan verifieras och torde vara en rätt blygsam formulering för det restaurations- och revisionsarbete han måste utföra för att fullständiga registret. Det inledningsvis berörda

konceptet till Harmens register är genomgående skrivet av Harmens själv och även om han enligt egen utsago använt Kalmeters förteckningar som förlaga, så visar dock mängden av tillägg i marginalerna även för tiden före 1690, att det ursprungliga registret varit föremål för en ingående överarbetning, som icke endast torde ha nödvändiggjorts av vissa förlorade papper utan även på en tidigare ofullständig genomgång av materialet.

Det senare är nu mindre underligt på grund av den korta tid Kalmeter kan ha hunnit att ägna åt uppgiften. Icke ett år efter det att han hade fått uppdraget styrde han på sommaren 1718 ut på en utlandsresa, som kom att räcka till 1727 och som förde honom till flera länder i Västeuropa och bl.a. gjorde honom till en av våra främsta Englandskännare under 1700-talet. I utförliga dagböcker har han skildrat sina upplevelser och icke blott noterat allt om bergverk och brukshantering, varom han även insände relationer till bergskollegiet, utan även redogjort för land och folk, kultur, näringsliv och politiska förhållanden. Sin dagbok glömde han f.ö. ej heller bort efter landstigningen i Sverige och visar sig icke minst i en senare överarbetad dagbok från en resa till de lappländska gruvorna sommaren 1736 som en vaken och mångintresserad iakttagare av natur och folkliv i typisk 1700-talsanda. Efter hemkomsten kom han dock att mindre ägna sig åt bergväsendet, i det han i stället fästes vid kommerskollegiet som kommissarie och slutligen kommerseråd. Han upptog och drev Los koboltverk i Hälsingland och var en tid vicedirektör vid Alingsåsverken, en följd av hans i England knutna vänskapliga förbindelser med Jonas Alströmer.[17])

Sedan Kalmeter lämnat bergskollegiet låg hans register oavslutat till 1730, då som redan anförts dåvarande auskultanten Lars Harmens tog sig för att fullborda det. Han var vid denna tid i 30-årsåldern, född (döpt) 30/5 1701 i Stockholm.[18]) Fadern handlanden Henrik Harmens var en burgen och ansedd borgare i staden, som invandrat från Stralsund, modern Magdalena Törne var dotter till politieborgmästaren Hans Olofsson Törne och syster till kommerserådet Olof Hansson Törne, adlad Törnflycht, och kamreraren Lorentz Hansson Törne, adlad von Törne. Lars eller Lorentz Harmens var yngst bland flera syskon, bland vilka främst märkes medicine professorn vid Lunds universitet Gustaf Harmens, vars son majoren Henrik Harmens adlades och blev stamfar för ätten af Harmens.

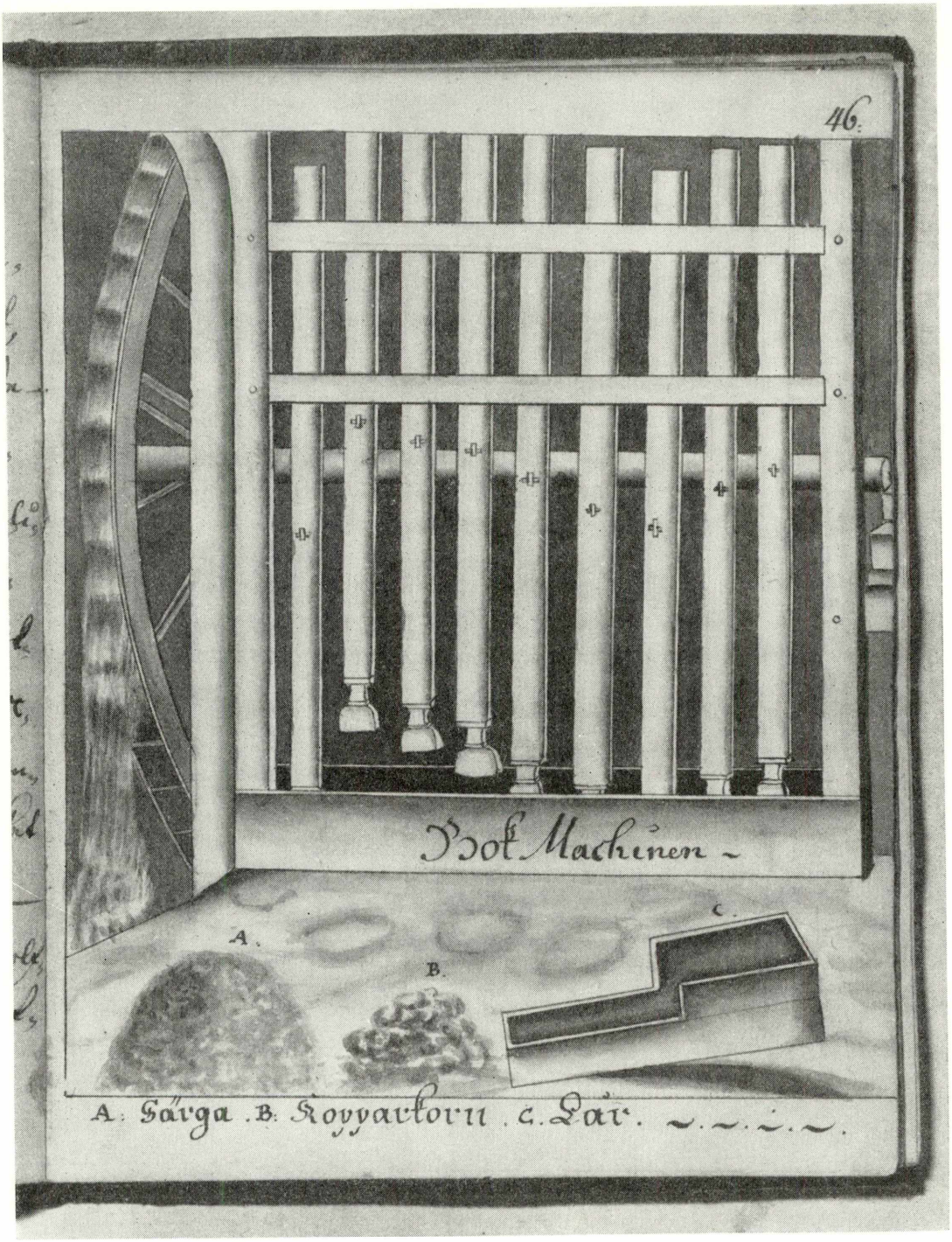
Enligt de uppgifter Lars Harmens meddelat om sig själv åtnjöt han under åren 1713—1720 undervisning och information dels i Stockholm

av professorer från Åbo, som flyttat över under det pågående kriget, dels även vid Uppsala akademi. I dess matrikel återfinnes han väl först 1722; dock framgår av en supplik, att det icke var första gången han låg vid akademien. Han ämnade där förkovra sig i humaniora och filosofi samt »lägga någon mognare grund uti den svenska lagen».[19]) Från början av 1721 var han då auskultant i bergskollegiet, sedan han i fyra månader undervisats av myntproberaren Jonas Schnack och visat »sådan flit, att han har sig proberekonsten tämmeligen väl bekant, har ock en särdeles god lust till samma arbete och så mycket mindre möda att därutinnan vidare progress och framsteg göra, som han i räkningen, vilken därtill är en stor hjälpreda, nog snäll och kvicker befinnes».[20]) Han befann sig i tjugoårsåldern, en som det vill synas tämligen normal ålder vid denna tid för auskultanternas inträde i bergskollegiet. Alla senare yttranden om att han inkommit ovanligt ung i verket kunna, i den mån de icke blott varit undanflykter vid de befordringsärenden, varunder de fälldes, måhända tyda på att han gjort ett visst omoget och barnsligt intryck.

De närmaste åren på 1720-talet företog Harmens resor i bergslagerna, vilket normalt ingick i de unga auskultanternas utbildning. Efter vistelsen i Uppsala 1722 besökte han försedd med kollegiets promotorial bl.a. Sala silvergruva och följande år reste han i Hälsingland, Gästrikland och Roslagen samt Dalarna, Västmanland och Närke och hindrades blott av den annalkande hösten att fortsätta genom Värmland och Södermanland. Sina lärdomar nedlade han bl.a. i två små skrifter, som han inlämnade till kollegiet, den ena »Kort berättelse om smältprocessen wed Sala hytta, sammanfattad åhr 1723», den andra »Berättelse om Afwesta cronobruk, I pennan fattad den 21 decemb. 1723».[21]) Förstlingsarbetet är rätt elementärt men förmodligen ej sämre än man kan vänta sig av en nybörjare. Med senare hand, efter 1750, har en del kritiska marginalanteckningar gjorts och på den sista sidan står en dräpande men tydligen alltför sträng recension: »Denna beskrivning är ganska otillräckelig och lönar ej av någon mödan att igenom läsa.» En sentida läsare gläder sig åt de vackra laveringarna i skriften, som visa Harmens som en mycket god tecknare. Berättelsen om Avesta är mer betydande och innehåller mycket av värde rörande arbetet i garmakeriet. Av dess senaste bedömare har den ställts nära Anton Svabs samtidigt avfattade och mer kända skrift om samma bruk och har visats jämte denna ligga till grund för Emanuel Swedenborgs stora verk De cupro (1734), som icke blott hämtat flera bilder därur utan även mer eller mindre fritt har

Vaskning av silvermalm i Sala. Lavering av L. Harmens i Kort berättelse om smältprocessen wed Sala hytta, Bergskoll. arkiv.

Bokverk vid Avesta kronobruk. Lavering av L. Harmens i Avestaskriften, Bergskoll. arkiv.

återgivit dess innehåll, vilket visar, att skriften var accepterad även av samtiden.[22])

En tredje skrift ingav Harmens i början av 1728, »Berättelse om Wedwog och Qwarnbacka jern- och stålmanufacturie», som han författat föregående år. Om detta verk, som i början av 1700-talet under sin energiske och uppslagsrike ägare Johan Ehrenpreuss d.y. ryckte fram till att bli landets största järn- och stålmanufakturverk, hade Harmens den bästa förstahandskännedom. Då Ehrenpreuss eget kapital hade börjat tryta kom han nämligen på idén att bilda ett bolag för bruksdriften. Detta etablerades hösten 1723 och bland delägarna och en av bolagets fyra direktörer märktes handlanden Henrik Harmens. Till att förestå driften vid verket antogs, väl på grund av faderns inflytande, Lars Harmens. Under hans tid vid verket (1724—1727) anlades bl.a. det mycket omtalade vals- och skärverket av ny modell, varpå bolaget fick tolv års monopol. De stora investeringarna för detta och andra byggnader ansträngde emellertid bolagets ställning och på hösten 1727 övergick aktiemajoriteten till justitiekanslern friherre Johan Cederbielke.[23]) Dessutom var Daniel Niklas von Höpken stor förläggare vid bruket, och genom hans inflytande placerades år 1728 som driftschef där en av Sveriges främsta tekniker, den nyligen från England återkomne Mårten Triewald. Harmens hade då redan lämnat verket — senast i samband med bolagsförsäljningen. Om hans insatser tiga källorna men hans framställning i Wedevågsskriften om behovet av en kunnig och auktoritativ verksledare ställer hans egen befattning i en egendomlig dager. Har han möjligen måst sakna tillräckliga befogenheter och fått stå tillbaka för den vid bruket alltjämt bosatte Ehrenpreuss — själv synes Harmens ej ha varit bosatt vid verket — eller söker han bortförklara egna misstag vid inrättandet av vals- och skärverket, som både tog längre tid och kostade mer än beräknat, genom att skylla på en alltför självständig bokhållares bristande drift och kunnighet? Hur som helst synes han ha berett sin återkomst till kollegiet med skriften, som är hans längsta och förnämsta arbete och som äger ett större värde än många liknande, som endast bygga på intryck från korta besök. Han lämnar däri en utförlig redogörelse för brukets tidigare öden och beskaffenhet, drifts- och arbetarförhållanden och slutar med vissa förslag till dess förbättrande, varibland icke minst intressant synes vara hans förordande av löpande bandsprincipen, som han av verkets utländska arbetare hört brukas i England och Frankrike.[24]) Det må också, som en pendang till vad som förut påpekats, nämnas, att den initierade framställning från Wedevåg

och Kvarnbacka, som Emanuel Swedenborg lämnar i De ferro (1734), och som har ansetts vara inhämtad vid besök på platsen, utgör en ren kompilation av Harmens skrift.[25])

Harmens skulle nu åter göra sig nyttig och »capable» till Kungl. Maj:ts tjänst. Efter några fåfänga mindre framstötar ingav han i maj 1730 en längre supplik till bergskollegiet, vari han anhöll om dess rekommendation till Kungl. Maj:t för erhållande av understöd för en resa till de utländska bergverken, eftersom hans far ej mäktade kosta på honom vidare medel. Skulle detta icke vinna bifall, bad han om tillstånd att uppvakta vid kollegiets protokoll, då notarierna voro förhindrade eller eljest, samt att vid tillfälle få vikariera för bergmästare. Hans ansökan avslogs emellertid, inga medel voro tillgängliga för utlandsresor och tillräckligt många funnos redan för protokollsföring.[26]) På hösten led han en ny motgång vid sökande till geschwornertjänsten i Sala. Dock beslöts, »på det de äldre auskultanterna i Kongl. Collegio måge hava tillfälle att öva sig att därjämte visa deras skicklighet i förefallande sysslor» att ge dem olika uppdrag, varvid Harmens tilldelades att vara sekreteraren behjälplig uti expeditionerna.[27]) Ej heller fick han en i slutet av året ledig e.o. notariatbefattning eller ett stipendium vid kollegiet och behölls vid expeditionen, medan flera av hans yngre kamrater placerades vid den eftertraktade protokollsföringen.[28])

Harmens hade sålunda redan fått känna på de motgångar, varpå hans liv skulle bli så rikt och vars orsaker vi mer ana än med visshet kunna ange. Det är emellertid även till detta år 1730, som Harmens hänför påbörjandet av arbetet att fullborda Kalmeters register. Hans förhoppning, att arbetet skulle bli en merit, har ovan anförts liksom några av de svårigheter, som mötte honom. Blev arbetet mödosammare än han från början väntat, synes det dock ha fängslat hans otvivelaktiga historiska intressen och måhända hjälpt honom att komma över dagens besvikelser. Genom detta verk hade han icke blott lärt känna varje verks tillstånd, skrev han, utan det hade även »icke ringa fägnat mig att jag fått tillfälle giva i dagsljuset riktiga bevis och dokumenter, de där stadfästa de gissningar, man härtills allenast måst trygga sig vid, om en del av våra bergverks första anläggande och drivande». Uppgiften hade icke heller varit enbart ett mekaniskt materialsamlande utan han hade även måst identifiera och utöva kritik mot sina källor. Vid en del verks första privilegierande voro endast ägarnas namn utsatta men ej orten, så att han icke fått veta verkets rätta namn, förrän han funnit senare handlingar därom. Därtill kom, att en del bruk ägde mer än ett namn,

och att ägarna erhållit privilegier att få inrätta masugnar och hammarverk utan föregående rannsakning, var de önskade och skogar och strömmar funnos. I gamla tider hade det även varit vanligt, att ägaren av någon egendom givit tillstånd åt andra att på densamma anlägga verk mot årlig avgift. En del bruk voro uppbyggda efter tillstånd av guvernören i bergsamtet Carl Bonde, andra åter endast på bergmästarnas mutsedlar. Det vore därför icke så underligt, fortsatte han, om för många bruk inga privilegier kunnat återfinnas, »som ock att en del bruksägare torde med flit söka desamma att undandölja för de därutinnan gjorda præcautioner till förekommande av andra och ädlare verks förfång». För den, som vuxit upp med den minutiösa regleringen av bergväsendet i blodet, måste tidigare mer obundna former och förhållanden te sig primitiva och misstänkta.

Utöver de uppgifter, som Harmens meddelat i inledningen till registret, kunna en del notiser rörande dess tillkomst hämtas ur bergskollegiets protokoll och handlingar. Den första uppgiften ger en supplik från mars 1733, vari Harmens begärde att få hjälp med kollationeringen av arbetet. Han säger däri, att han åtagit sig ett arbete, som åtskilliga av hans kamrater tidigare blivit anbefallda att företaga. En del hade endast börjat detsamma, andra åter hade avancerat något därmed — ordalagen synas förutsätta fler föregångare än Harmens senare fann värt att namnge. Trots att han noga genomgått handlingarna tvenne gånger, var han osäker, om icke något vore försummat, då det nästan var omöjligt, »att en så noga allt kan observera». Kollegiet biföll framställningen, men hjälpen synes av Harmens tidigare citerade ord i inledningen att döma, icke ha varit effektiv.[22]) På sommaren 1734 var arbetet färdigt, och den skrivelse, som nu utgör registrets inledning, inlämnades till kollegiet den 9 juli. Verket var likväl då ännu ej renskrivet. I slutet av augusti begärde Harmens, som dragit försorg om dess renskrivande mot 1: 16 d. kmt per sextern, att få ut ersättning för de två första nu färdiga delarna om 41 sexterner, medan den tredje delen, som beräknades till 50 sexterner, ännu återstod. Beräkningen visade sig vara för låg; när det resterande partiet i november förelåg färdigt, omfattade det 75 sexterner i två delar.[30]) I inledningen ställde Harmens även i utsikt att snart till kollegiet kunna överlämna särskilda »annotationer över alla de malm- och mineralstreck, som jag ur kongl. collegii handlingar kunnat överkomma»; han hoppades att dessa skulle ge anledning till att åtskilliga glömda fyndigheter skulle upptagas. Sådan förteckning hörs senare ej av och har ej heller påträffats i bergskollegiets nuvarande arkiv.

Till sist må även beröras det nämnda gamla exemplaret av Harmens register i kammarkollegiets arkiv. Det föreligger i fyra halvfranska band i mörkbrunt skinn med rik guldornamentik på ryggen. I detsamma ha sammanförts notiserna ur Harmens ursprungliga register och hans tillägg av 1746 jämte däri införda kompletteringar intill sommaren 1750, som tydligen utgör tidpunkten för avskriftens tillkomst. I övrigt är av dess öden blott känt, att avskrivning och inbindning kostat 1200 d. kmt, och att registret inköptes av en okänd person på stadens bokauktionskammare den 16 maj 1778. När det införlivats med kammarkollegiets arkiv är likaledes obekant.[31])

Harmens förhoppningar om att hans verk ej skulle bli obelönat syntes till en början infrias. På våren 1733 antogs han till e.o. notarie, eftersom han »låtit förspörja hug och lust sig vidare att evertuera». Han skulle därvid brukas vid kollegiets protokoll, när de ordinarie notarierna voro hindrade samt i kansliet förrätta de sysslor, som kunde åläggas honom.[32]) Han gick dock alltjämt, efter 12 års uppvaktning, lönlös i verket. Följande år sökte bergsvärdien Anders Stockenström vid Sala silververk transportera sin tjänst på sin son, då emellertid både Harmens och en annan e.o. notarie slogo larm såsom varande äldre. Med anledning härav lät kollegiet examinera såväl den unge Stockenström som Harmens i proberkonsten och fann dem båda väl övade och skickliga att förestå bergsvärdietjänsten. Då enligt förordningen av den 20 september 1723 transporter ej skulle tillåtas, så framt en mera förtjänt skedde skada och förfång kunde kollegiet därför ej tillstyrka transporten, som skulle gå ut över Harmens; denne var äldre auskultant, hade ingivit tre särskilda berättelser och blivit e.o. notarie, »icke förtigandes, att han nu nyligen uti collegio ett av honom med mycken möda utarbetat register inlevererat, över alla bergverk i riket ifrån första tiderna med deras undfångna privilegier, så ock de författningar, vilka därvid tid efter annan gjorde blivit». Kungl. Maj:t avslog också transportansökningen, varpå Stockenström senior återtog sin avskedsansökan och kvarstod i sin tjänst. Något avancemang för Harmens blev det sålunda icke, men han underlät icke att i senare inlagor åberopa de goda utlåtanden han erhållit under denna befordringstvist.[33]) Direkt nytta av sitt register fick han, då på våren 1737 ny aktuarie, d.v.s arkivchef skulle utses i kollegiet. Av de fem sökande kom Harmens som den äldste främst ifråga, varvid särskilt framhölls, att han genom sitt med flit och möda gjorda register över bergverken förvärvat god kunskap om arkivet. Han fick nu äntligen efter sexton år en ordinarie plats och lön, varav

han dock endast åtnjöt hälften eller 575 d. kmt, enär företrädaren beviljats avsked med bergmästares karaktär och bibehållande av halva aktuarielönen som pension.[34])

Vilka rekommendationer, som förde Harmens till nästa befattning, är icke känt. Vid 1738 års riksdag antogs han enhälligt till bergsdeputationens sekreterare, en eftertraktad post för unga karriärister och icke utan betydelse för Harmens framtid. Som sekreterare hade han att föra protokoll och handha deputationens expeditioner och handlingar. Hans första erfarenhet blev en lektion i hur sysslan icke skulle skötas. När han i riddarhuset skulle hämta deputationens protokoll från föregående riksdag visade det sig, att dessa ännu ej voro färdigskrivna eller akterna fullt ordnade, och att 1731 års bergsdeputations akter genom vådeld hade alldeles förkommit under den notaries frånvaro, som då förestått protokollet. Till undvikande av dylika malörer, som stredo mot riksdagsordningen, ålades Harmens att se till att hans protokoll förelågo i fullkomlig ordning vid riksdagens slut. Så skedde även, sedan han i god tid skaffat hjälp med renskrivningen, och han synes även eljest ha varit till riksdagsmännens belåtenhet. På hösten 1738, då deputationens arbete led mot sitt slut, avgav den en rekommendationsskrivelse för honom, vari framhölls icke blott hans oförtrutna flit och arbetsamhet utan även ärendenas »snälla och rediga utarbetande», varför deputationen »flitteligen och vänligen» rekommenderade honom hos bergskollegiet till befordran eller åtminstone erhållande av full aktuarielön.[35]) Skrivelsen kunde behövas; endast några veckor tidigare hade kollegiet, visserligen under all aktning för Harmens många tjänsteår, flit och arbetsamhet förbigått honom vid avgivande av förslag till besättande av bergsfiskalsbeställningen vid Stora Kopparberget.[36])

Om rekommendationsskrivelsen var en vanlig och naturlig åtgärd att belöna en duglig sekreterare — han erhöll även i arvode 400 d. samt 150 d. smt till renskrivning[37]) — så blev Harmens vid riksdagen även inblandad i ett annat och för frihetstiden typiskt sammanhang. Saken var den, att protokollsdeputationen vid granskning av bergskollegiets protokoll observerade ett egendomligt befordringsärende på våren 1737 strax innan Harmens blivit aktuarie. Kollegiet hade på ansökan av bergmästaren vid Nya Kopparberg Hans Philip Lybecker hos Kungl. Maj:t rekommenderat, att denne beviljades avsked från sin tjänst med assessors karaktär och bibehållande av full lön. Samtidigt hade det till platsens återbesättande föreslagit geschwornern Eric Stockenström, kollegiets proberare Jacob Fischer och auskultanten Detlof Heijke, vilken

senare Lybecker redan vidtalat och som även erhöll tjänsten. Protokollsdeputationen anmärkte på att kollegiet hade underlåtit att för Kungl. Maj:t omtala, att Lybecker gjort sig skyldig till vissa ännu icke avgjorda ämbetsförseelser, som icke bort rendera honom de sökta favörerna. Vidare borde förslaget till platsens återbesättande ej ha ingivits, förrän Kungl. Maj:t beviljat Lybecker avsked. Genom förslaget av Heijke slutligen hade kollegiet förbigått flera äldre, som hade varit mer förtjänta att uppföras på förslaget och därmed förbrutit sig mot den ivrigt förfäktade anciennitetsprincipen. I själva verket hade allt gått i en sådan hast, att kollegiets handlingssätt onekligen har tycke av kupp. Varken de föreslagna eller någon annan hade hunnit inlämna tjänsteansökan, ingen mer än Harmens, som samma dag ärendet förehades i kollegiet ingivit supplik till sekreteraren men av honom då blivit tillrådd att återtaga handlingen, enär ärendet redan vore avgjort. Både Harmens och sekreteraren Hans Bierchenius, blevo nu uppkallade till protokollsdeputationen och utfrågade om omständigheterna vid ansökningen, tydligen i avsikt att framprovocera, att det övats påtryckningar på Harmens att återtaga suppliken, vilket dock bägge förnekade. Deputationen lät sig nöja men beslöt att låta den mening, som handlade om Harmens supplik och dess återtagande, ändock stå kvar i dess betänkande till rikets ständer, visserligen ej som en anmärkning mot kollegiet utan endast såsom »en simpel berättelse därom». Betänkandet var eljest skarpt nog och det ifrågasattes däri, om icke målet borde remitteras till justitiekanslern för bedömande, om åtal borde väckas mot kollegiet.[38])

Harmens hade därmed kommit att mer eller mindre oförskyllt — det förefaller sannolikt, att han tillhandagått med »upplysningar» åtminstone beträffande sin egen ansökan, som eljest svårligen hade observerats — figurera i detta uppseendeväckande angrepp mot bergskollegiet, som visserligen ej kom att fullföljas, då ståndеn stannade i olika beslut.[39]) Saken fick livsavgörande betydelse för honom både i positiv och negativ riktning. I förstone nådde han en oväntat snabb befordran, tydligen därför att kollegiet, medan ärendet var färskt, måste agera med största försiktighet och strikt hålla sig till ancienniteten. Vid riksdagen hade ständerna med anledning av landshövdingen Carl Frölichs riksdagsberättelse beslutat att till en början på prov intill nästa riksdag inrätta en bergskommissarietjänst för Österbotten, vartill bergskollegiet bemyndigades utse en skicklig person och utfärda instruktion.[40]) Sökande till tjänsten voro bl.a. Harmens och den unge lovande bergsmannen Daniel Tilas, nyss hemkommen från resor i Finland och Ryssland.[41]) Allmänt

väntades, att Tilas skulle erhålla befattningen. Men nu visade det sig, hur när kollegiet hade tagit sig av den Lybecker-Heijkeska affären. Vid sammanträdet vittnade den ene efter den andre om Tilas gåvor och stora företräden för tjänsten men framhöll samtidigt, att Harmens var den äldste och dessutom hade fått bergsdeputationens rekommendation. Kollegiets beslut gick också till Harmens förmån men fick den något tvetydiga formuleringen, att ehuru bergskommissariesysslan bättre kunde bestridas av någon annan, »likväl som man ej har nog skäl att gå honom förbi», sedan han frångått ett ursprungligt förbehåll att få återinträda som aktuarie, om bergskommissariatet blev indraget, blev han förordnad till tjänsten och försedd med fullmakt och instruktion.[42]) Utgången kom som ett slag för Tilas, som gjort sig säker om tjänsten. Riktigt tolkade han nederlaget som en följd av riksdagens favoriserande av anciennitetsprincipen och av anmärkningarna mot bergskollegiet för Detlof Heijkes hastiga avancemang; den senare var till på köpet hans kusin. Om sin lyckligare medtävlare, som han närmast synes ha betraktat som ett gammalt inventarium, »som jag tror ifrån späda barndomen varit vid verket», fällde han omdömet, att ingen kunde vara mindre skicklig än han. Hans första tanke var att bege sig utrikes men snart fann han ett annat verksamhetsfält som direktör för Ljusnedals kopparverk i Härjedalen.[43])

Den nyutnämnde bergskommissarien begav sig på eftersommaren över till Finland, sedan han först bevakat sina intressen som delägare i Rökärrs koppargruvor i Järnboås socken, ett arv efter fadern, som avlidit 1737.[44]) Enligt den av bergskollegiet honom givna instruktionen var hans uppgift att efterspana malmfyndigheter, undervisa andra i denna konst och upprätta en proberkammare för att undersöka anträffade eller insända malm- och mineralprover. Han skulle årligen genomforska en viss trakt av länet och uppmuntra folk till att upptaga försöknings-arbeten, där malmstreck yppade sig. Över alla förrättningar skulle diarium hållas och jämte berättelser om verksamheten avges till kollegiet.[45]) Tack vare dessa berättelser kunna vi följa hans verksamhet i Österbotten, hans arbete i proberkammaren i Vasa med de prover, som från olika håll insamlades eller sändes till honom, hans propaganda för att väcka intresse och kunskap om malmletning och bergsbruk, hans resor i länet ensam eller i landshövdingens följe och sammankomster med allmogen för att taga del av dess funderingar och besiktiga anvisade malmstreck. Då bergmästaren över Finland var gammal och sällan eller aldrig besökte länet blev han också förordnad att hålla bergsting vid länets enda

bruk Kimo i Vörå socken. Han förrättade även undersökning av det under sista kriget förstörda Orisbergs järnbruk i Storkyro socken, som handelsmannen i Nykarleby Petter Hällberg var sinnad att återupptaga, till en början på basis av köptackjärn från Sverige.

Under sitt arbete i det vidsträckta länet hade Harmens mycken okunnighet och inbillning att övervinna. Ofta fick han utföra prov med värdelösa stenar av kis och glimmer med kattguld endast för att övertyga den misstänksamme upphittaren. Stundom vågade man komma till honom blott i enrum med sina fynd av fruktan att stämplas som angivare. Några iakttagelser stammade från den stora ofredens dagar, då folket legat i skogarna undan ryssen, och en del berättelser om fyndigheter kommo sagan nära. Så berättades i Malax, att man sett klara silvret flyta ur berget, när solen sken som starkast om sommaren. Proverna på detta gedigna silver befanns bestå av fyrstenar, d.v.s. svavelkis. I ett annat fall uppgavs, att ett berg varje afton kastade en stark och vid låga från sig, som gav sagesmannen anledning tro, att en skatt vore förborgad där. I trakterna kring Lappo hade ryssarna under stora ofreden tagit upp en del skärpningar, och en handelsman Berg från Falun hade gjort försök vid Oravais i förhoppning om silverfynd men hade måst överge dem. Av större värde voro endast en del saltkällor samt några järnmalmstreck i Kemi och Ilmola (Ilmajoki) socknar, varav proven utvisade en järnhalt av 35—45 %. Även prover av silvermalm från kommendanten i Kajana Didrik Trolin visade god silverhalt och vidarebefordrades av Harmens till bergskollegiet, som införde berättelse därom i sin relation till 1741 års riksdag. När sekreta utskottet anslog 6000 d. kmt till upptäckaren, om han angav platsen för silverfyndigheten att av Harmens närmare undersökas, drog sig dock kommendanten hastigt tillbaka under förebärande av allehanda undanflykter.[46])

Om sålunda Harmens dittillsvarande verksamhet ej hade avsatt några större resultat, anförde bergskollegiet i sin riksdagsrelation, att man på den korta tiden ej kunde vänta mer, och vitsordade hans flit och oförtrutenhet. Hans uppgift torde inte ens i normala fall ha varit lätt i det vidsträckta och obanade länet med dess långa vintrar och dess i bergssaker alldeles okunniga invånare. Och den försvårades betydligt av besvärliga yttre omständigheter. Både 1739 och 1740 voro dåliga skördeår och 1741 var nöden allmän och priserna på livsmedel höga, om de alls kunde erhållas.[47]) På sin resa detta år, som gick genom trakterna innanför och söder om Vasa, måste Harmens medtaga all proviant från staden för sig och sin skjutsgosse, då de icke på något ställe kunde få

köpa bröd, smör, mjölk eller annat ätbart. Ofta ursäktade sig bönderna, när de ej kunde följa honom till malmstrecken i skogen, med att de saknade livsuppehälle. Den tryckande fattigdomen tillskrev han, att allmogen ej kunnat eftersöka och angiva fler metaller och malmstreck. Inför resan på våren 1742 hyste han föga hopp att göra några upptäckter på grund av landets usla tillstånd. Till nöden kom så kriget. Under hans vistelse i Lappo sommaren 1741 bröt regementet upp därifrån och allmogen var fullt sysselsatt med dess avmarsch. Samma förhållande gjorde besöket i Storkyro fruktlöst. Därefter kom bärgningstiden och sedan blev allmogen upptagen av Västerbottens regementes durchmarsch. Den planerade resan 1742 synes ha kommit av sig inför ryssarnas annalkande, och i augusti 1742 flydde Harmens i likhet med andra ämbetsmän över till Sverige, medan fienden utbredde sig över hela Finland. Såväl proberkammaren som sin enskilda egendom måste han kvarlämna att förstöras och förskingras av ryssarna.[48])

Så återkom Harmens till Stockholm som flykting, utblottad och utan tjänst. De tre åren i Finland blevo en episod, för knapp och orolig för att skänka honom några lagrar. Hans förtjänster eller fel i tjänsten äro icke möjliga att nu bedöma. Han synes ha varit noggrann och ambitiös, men hans skrivelser tyda på en viss ängslig osäkerhet, och han saknade måhända den auktoritet och den fantasi, som hade behövts för att stimulera företagsamheten och sovra bland alla mer eller mindre dubiösa anvisningar. Kanske hade han som stockholmare ej heller kunnat finna sig till rätta med livet i Österbotten, och han måste djupt ha känt befattningens provisoriska och ovissa karaktär. Det är förklarligt men gjorde väl knappast gott intryck, att han vid varje tillfälle hade sökt att komma därifrån. Redan på våren 1740 insände han ansökan till en ledig bergmästarbefattning i Västerbotten och följande år till bergmästartjänsten i Skåne m.fl. landskap samt besvärade sig hos Kungl. Maj:t, när bergskollegiet förbigick honom. Det är i dessa befordringsfrågor, som det klart framgår, att Harmens ej stod väl till boks hos kollegiet. Om det till en början motiverade sina avslag med att Harmens förflyttning från bergskommissarietjänsten skulle strida mot ständernas avsikt med denna befattning, började kollegiet snart att frånräkna honom hans många auskultantår såsom tjänsteår, då han vid inträdet skulle ha varit så ung och ej förrän tolv år därefter blivit brukad vid någon syssla. Därmed bortopererades det företräde Harmens hade i fråga om ancienitet, och kollegiet kunde hävda sin skyldighet att välja den skickligaste, varvid Harmens meriter genomgående bagatelliserades.

Utom hos Konungen fanns det under frihetstiden emellertid möjlighet att hos rikets ständer klaga över verkliga eller förmenta orättvisor vid befordringar. Knappt återkommen till Sverige skyndade sig Harmens att till riksdagen, där han väl hade förbindelser sedan sin sekreteraretid, inlämna ett memorial med klagomål över den prejudice han vid de två bergmästarutnämningarna blivit utsatt för. Suppliken behandlades av sekreta deputationen, som avgav ett välvilligt förord för honom i ett betänkande, som likväl aldrig hann att av riksdagen behandlas. Deputationen fann väl, att bergskollegiet kunde ha haft skäl att på grund av Harmens särskilt givna tillfälliga uppdrag gå honom förbi. Men han hade i så måtto blivit lidande, att han försatts i ovisshet om sin »tillständiga tour» framför andra, yngre tjänstemän. När nu hans beställning genom fiendens infall upphört av sig själv, skulle det vara en besparing i utgifterna, i fall han kunde bli befordrad till en verklig tjänst å svenska sidan. Deputationen hemställde därför, att ständerna skulle anmäla ärendet hos Kungl. Maj:t med anhållan om befallning till bergskollegiet att utan hinder av den Harmens uppdragna bergskommissariesysslan befordra honom till någon anständig beställning, »som han finnes hava förtjänt och kunna föreslå, vederbörligen njuta dess tjänsteår och meriter till godo».[49])

Kort före detta gynnsamma utlåtande hade Harmens utsatts för en ny besvikelse, i det han gick miste om advokatfiskalsbeställningen i kollegiet. På hösten 1742 föll han i »en häftig och dödelig sjukdom», som varade till mitten av december. Därpå begav han sig i enskilda angelägenheter till Närke, tydligen till Rökärrs koppargruvor, som vars ombud han några gånger uppträdde i det följande. Därifrån återkom han till Stockholm den 3 februari och erfor då, att förslaget till advokatfiskalssysslan i kollegiet just skulle företagas, kastade följande morgon in sin ansökan men fick besked, att kollegiet ej kunde reflektera på honom, enär ärendet just vore avgjort. Naturligtvis besvärade han sig hos Kungl. Maj:t, dock utan resultat, och kollegiet anförde öppet i sitt utlåtande över besväret, att dess val, även om hans ansökan inkommit i tid, icke kunde ha blivit annorlunda, eftersom det måste taga den till sysslan skickligaste.[50])

Sedan freden på sommaren 1743 blivit återställd, borde Harmens som andra flyktade ämbetsmän återvända till sin beställning. Dennas ovisshet, måhända även vantrivsel med befattningen eller den avlägsna landsändan, förmådde honom dock att dröja i Sverige, sysselsatt med några förrättningar i bergmästares ställe i Småland och Södermanland,

samt under förebärande att rese- och materialanslaget för honom hade indragits.[51]) Han utarbetade även på hösten 1743 en berättelse om saltkällorna i Österbotten med anledning av en uppsats i vetenskapsakademiens handlingar 1743 om saltsjuderier därstädes. Berättelsen, för vilken han utom sin kännedom om landskapet utnyttjade sitt register över bergskollegiets handlingar, väckte kollegiets stora intresse, han beordrades att vid återkomsten till länet uppmuntra invånarna till saltsjuderiers inrättande m.m. och brev därom avgick även till landshövdingen i Österbotten greve Gustaf Creutz.[52])

Innan Harmens, uppehållen av vintern, kunnat återvända, avled emellertid i april 1744 aktuarien i bergskollegiet Johan Funck och Harmens tog tillfället i akt att söka denna sin förutvarande tjänst. Vid ärendets behandling framhöll kollegiet, att bergskommissarietjänsten »snart torde upphöra», och utsåg Harmens till aktuarie, sedan denne på tillfrågan avsagt sig den ovissa beställningen och antagit aktuarietjänsten trots att den fortfarande blott lämnade halv lön. Därmed torde bergskommissariebeställningen av sig själv ha upphört. Något officiellt avskaffande har icke påträffats men hade troligen följt, om Harmens ej frivilligt avsagt sig. I alla händelser synes ett yttrande av assessor Porath vid en ansökan av Harmens 1746 om full aktuarielön mera vara avsett att kasta en skugga på denne än vara en realistisk bedömning av verkligheten. Han anförde då, att Harmens villkor visserligen voro knappa men att detta vore dennes eget fel. »Hade han blivit vid sin bergskommissariesyssla, så hade han haft 400 d. smt och kunnat efter fredens slut resa till Österbotten igen, varest en god matort är och lindrigt att leva, och ehuruväl denna syssla på prov blev i staten uppförd, så hade dock lönen icke kunnat honom fråntagas, så länge han icke blivit till någon annan beställning befordrad.»[53]) Då bergskollegiet självt år 1744 ansåg befattningen vara i farozonen är det ju dock ej att undra på om Harmens valde det säkra för det osäkra. En bergskommissarietjänst i Finland inrättades sedan åter genom beslut vid 1752 års riksdag men lönen sattes så lågt, att ingen ville antaga tjänsten förrän den 1756 erhållit vissa förbättringar.[54])

Sedan Harmens sålunda åter installerat sig som aktuarie i bergskollegiets arkiv, blev ett av hans angelägnaste ärenden att framföra registret över brukens privilegier och rättigheter till närvarande tid. Som nämnts hade vissa kompletteringar under tiden gjorts i de gamla banden, ehuru de synas ha tillkommit mera sporadiskt. En notis låter oss sålunda veta, att auskultanten Per Adlerheim, sedermera Linnés följeslagare på resan

till Öland och Gotland och slutligen bergsråd, under ett vikariat som aktuarie hade uppdrag att komplettera registret.[55]) I stort sett torde verket dock ha legat nere, medan Harmens av andra göromål och vistelsen i Österbotten var förhindrad att fortsätta det. Han började nu lägga upp ett kompletteringsband och kunde i september 1746 meddela, att han »änteligen varit så lyckelig, att jag vid lediga stunder hunnit detsamma ifrån 1731 till närvarande tid komplettera», och sålunda inom kort kunde ingiva det arbete, »vartill Eders Excellence och kongl. collegium för mer än 50 år sedan igenom höggunstiga löften och tillsägelser om belöning åtskilliga sökt uppmuntra». Han passade på att beklaga sina svaga villkor och anhålla, att kollegiet täcktes bispringa honom med något understöd. Slutligen framkastade han, att kollegiet skulle bevilja honom tillstånd »att låta denna samlingen igenom trycket utgå». Kollegiet visade sin uppskattning såväl av verket som av Harmens myckna möda och tillerkände honom utom anslag till renskrivning av arbetet, som fullbordades på våren 1747, en belöning av 300 d. smt eller mer än 1 1/2 gånger hans dåvarande årslön. Förslaget att trycka registret kunde kollegiet däremot icke bifalla, dels därför, att arbetet då först måste noga genomgås och jämföras med handlingarna, vartill krävdes både tid och arbete, dels därför, att kollegiet »i anseende till visse härvid varande omständigheter» höll det »ganska betänkeligit att göra det i så måtto allmänt».[56])

Alltifrån sin återkomst till bergskollegiet hade Harmens varit verksam för att uppnå en bättre ställning än den halvavlönade aktuarietjänsten. Arbetet med registret var ett av medlen härför, ett annat var hans upprepade ansökningar till lediga platser inom kollegiet och bergsstaten. I det senare avseendet hade han likväl en längre tid ingen framgång utan fick upprepade gånger se sig förbigången av väsentligt yngre kamrater. När Harmens besvärade sig, hävdade kollegiet med kraft, att förtjänst och skicklighet måste komma framför anciennitet vid bedömandet. När sekreterare skulle tillsättas i kollegiet, framhölls, att kollegiet ej funnit Harmens äga de egenskaper och den skicklighet, som erfordrades av en sådan, »på vilkens rena begrepp, drift samt rediga penna och färdighet kongl. collegii ämbetsförrättningar så mycket bero». Samma kritiska inställning kom till synes vid uppgörande av förslag till bergmästare i Södermanland och Östergötland jämte Kalmar och Jönköpings län, då kollegiet framhöll, att detta stora distrikt med många olikartade verk och vidlyftig jurisdiktion fordrade »en mera rörig (!) och drivande föreståndare» än Harmens; även en antydan om bräcklig hälsa gjordes vid

detta tillfälle. Ej heller hade hans försök att få full aktuarielön framgång, ehuru kollegiet erkände hans svaga ekonomiska villkor. Å andra sidan var kollegiet ej deciderat negativt inställt, vid ett par tillfällen voro meningarna bland ledamöterna delade, utan att man dock direkt torde kunna utpeka gynnare och motståndare till honom, och i två fall, i förslagen till bergmästare i Västerbotten och till bergsfiskal vid Stora Kopparberg, sattes Harmens t.o.m. i första rummet, bägge gångerna dock tämligen halvhjärtat och under åberopande av ancienniteten; assessor Em. Swedenborg sade vid det första tillfället rent ut, att med hänsyn till förtjänst och skicklighet borde ordningsföljden vara den omvända. Harmens blev ej heller av Kungl. Maj:t utsedd.[57])

Liksom tidigare vände sig Harmens, när han misslyckats att vinna gehör hos kollegiet och Kungl. Maj:t, till rikets år 1746 ånyo församlade ständer. På hösten detta år inlämnade han ett memorial, vari han rekapitulerade alla de motgångar han haft, sedan han efter flykten från Österbotten och förlusten av sin egendom där blivit föranlåten att återinträda på sin förut innehavda aktuariepost med dess 575 d. kmt i lön. Han ville likväl icke nu besvära sig »över någon orätt och förfång» utan endast anhålla, att ständerna, till dess någon utsikt till befordran yppade sig i bergsstaten, hugnade honom med fulla aktuarielönen. Suppliken remitterades till bergskollegiet, som i sitt svar anförde, att det var väl medvetet om att Harmens med sin ringa lön »icke utan stor svårighet i dessa dyra tider» kunde ha sin utkomst. Han hade jämväl länge varit i kollegiets tjänst och därvid visat sig flitig och oförtruten, varför kollegiet vid sådana ledigheter, »vartill han funnits skickelig», haft honom i minne. Vid förslagens uppsättande till advokatfiskals- och sekreterareSysslorna samt vid notarietjänsternas besättande hade han emellertid icke kunna föredragas framför andra därtill skickligare och mera förtjänta personer, då kollegiet hade måst fästa huvudvikten på att tjänsten måtte »väl och försvarligen» bliva skött. Gärna såge kollegiet dock, att Harmens bleve hulpen i sitt torftiga tillstånd, men visste icke någon utväg därtill. Svaret och kanske framför allt att hans lyckligare medtävlare om en av notarietjänsterna kontrasignerat detsamma, kom Harmens att fatta humör. Hela den dolda grämelsen över nederlagen synes ha vällt upp och tog form i ett nytt memorial. »Om ett blott fattat tycke», skrev han, »gör en skickligare och bättre meriterad, så är ganska onödigt att uti sin ungdom bry sig om annat eller vinnlägga sig om att lära det, som solidare är och gör densamma mödosammare.» Ancienni-
tet parad med avlagda prov, erfarenhet, flit och oförtrutenhet borde en-

ligt hans mening äga företräde vid befordringar. I stället hade »ett välbehag för dem, som mig blivit föredragne» satt honom och hans meriter å sido. Kunde det påvisas, att han gjort sig skyldig till ett enda felsteg, så vore han dock genast villig att erkänna, att hans »nachlässighet och stupidité» varit orsaken till all hans olycka. Han anförde till slut som en jämförelse meritlistorna för sina medsökande vid en av tjänsterna.

Harmens starka hävdande av anciennitetsprincipen fann anklang inom sekreta deputationen, som handhade ärendet, och hans öppna insinuationer att vara motarbetad synas ingalunda ha tagits illa upp, tvärtom. Deputationen påtalade, att bergskollegiet trots bergsdeputationens vid 1738 års riksdag lämnade goda lovord och rekommendation för Harmens hade vid tjänstetillsättningar föredragit andra, »som verkligen varit långt yngre och mindre förtjänte». Majoriteten av deputationen fann även lämpligt att yrka, att de ledamöter av kollegiet, som befunnos ha hindrat Harmens i hans befordran och uteslutit honom från att erhålla notarielönen, skulle åläggas att av egna medel ersätta honom vad som fattades i fulla aktuarielönen, till dess han kunde befordras till en »anständig» syssla. En minoritet inom deputationen kunde ej biträda denna stränga förkastelse över bergskollegiets handlingssätt men önskade likväl, att kollegiet skulle finna en utväg till att ge »denne gamle betjänte» hel aktuarielön, tills någon annan bättre tjänst kunde bli ledig. Knappt var detta betänkande avgivet, förrän Harmens med anledning av att bergmästartjänsten i Uppland m.fl. landskap blev ledig inkom med ett nytt memorial med ansökan att av ständerna rekommenderas till denna tjänst. Sedan densamma tillfallit bergsfiskalen i Falun Erland Fredrik Hjärne ansökte han även att bli rekommenderad till denna befattning. Först i slutet av 1747, då befattningen för länge sedan blivit tillsatt, voro ständerna emellertid mogna att avge underdånigt utlåtande i frågan, och detta blev då ganska kort och följde samma schablon som de flesta andra dylika av rikets maktägande ständer utfärdade rekommendationsskrivelser, vari sökanden anmäldes »till nådig befordran vid förefallande och honom anständig öppning, efter skicklighet och förtjänst». Skrivelsen var före i rådet den 31 maj 1748 och skulle havas i åtanke, »när casus existerar och Harmens sig anmäler».[58])

Harmens hade då sedan ett halvår uppnått den förflyttning han så länge eftertraktat, i det han i oktober 1747 blivit utsedd till proberare eller bergsvärdie (bergsguardie) i Sala. Utnämningen gick smärtfritt, då hela kollegiet utan längre diskussion förenade sig om att utse honom, som ju redan 1734 undergått godkänd examen till samma befattning.[59])

Han kom ej heller till en obekant plats; i Sala hade han ju gjort sina första lärospån, och han hade författat sin första skrift över smältningsprocessen därstädes. Genom sin verksamhet som proberare av malmer och smältor kom han nu i direkt beröring med hyttarbetet, och det är naturligt, att han åter började närmare studera metoderna. Han företog åtskilliga försök för att utröna malmernas och bergarternas beskaffenhet och fann, att smältningsresultaten vid hyttan mycket skilde sig från utslagen av hans prov. Vid undersökningen av rostnings- och smältningsprocesserna tyckte han sig finna många felaktigheter och grep sig an med att reformera arbetet. Han fick emellertid erfara, vad det vill säga att vilja röja upp i gamla vanor och slentrian. Från alla håll mötte honom ett kompakt motstånd, först från hyttmästaren, som vägrade att taga undervisning och rättelse av honom och trakasserade honom genom att utlämna för litet malm och verkbly till hans prover, sedan även hos bergmästaren och gruv- och hyttetingsrätten, hos vilka han länge förgäves klagade. Snart låg han i full fejd med både betjäningen och bergslagen, som vägrade honom ersättning för hans provtagningar. I en lång skrivelse anmälde han slutligen förhållandet för bergskollegiet, i vilken han lämnade en detaljerad redogörelse icke blott för felaktigheterna vid smältningen, som han senare fick tillfälle att ytterligare utveckla, utan även och framför allt om den uppstudsige och nonchalante hyttmästaren. Bergmästaren Daniel Bergenstierna inkom likaledes med en längre förklaring, där han bl.a. visade, hur smältningssättet vuxit fram genom kunniga mäns arbete alltifrån 1600-talet. Han motsatte sig dock ej, att en undersökning om bästa smältningsmetoden företogs. Bergskollegiet, som »med mycket missnöje ansåg den skiljaktighet, som finnes vara emellan betjäningen vid Salberget uppvuxen, då den likväl åligger, att med enighet och sämja söka befordra konungens och bergslagens gagn och nytta efter vars och ens yttersta begrepp», fann sig föranlåtet att tillrättavisa bägge parter. Bergmästaren fick order att låta tillställa bergsvärdien så mycket av både malm och verkbly, som behövdes till provtagningen, samt att tillsäga hyttemästaren och det andra hyttefolket, att de icke skulle visa uppstudsighet mot honom. Till Harmens åter avgick befallning, att han icke borde undandraga sig »den billiga lydno», som han vore skyldig bergmästaren, samt att förrätta de vanliga provtagningarna, som någon tid blivit eftersatta. Då det framgått, att brister och oredor förekommo vid silversmältningen, beslöt kollegiet vidare att låta i orten undersöka, hur denna kunde förbättras, och utsåg till denna förrättning assessorerna Georg Brandt och Anton Svab.[60])

Undersökningskommissionen över silversmältningen uppehöll sig våren 1750 i Sala och anställde därvid en verklig tävlan och jämförelse mellan den gamla smältningsmetoden och den av Harmens föreslagna. Det befanns därvid visserligen, att den förbättring, som denne velat införa, varit »mera välment än gagnelig», då den vid provsmältningen ej utföll bättre än den gamla. Men Harmens anmälan hade dock det goda med sig, att smältningsmetoderna blivit uppmärksammade, och de blevo nu förbättrade av större förmågor än han. Under kommissariernas uppsikt företogs en mängd förändringar av ugnar och smältningstekniken, vilka vid gjorda prov visade sig vida överlägsna de gamla och i sin mån torde ha bidragit till den statistiskt påvisade uppgången av Salas silverproduktion efter halvsekelskiftet.[61]) Harmens ingripande var sålunda icke opåkallat, även om hans egna förbättringsförslag voro förfelade. Av betydelse för silverproduktionen blev ock ett vid samma tillfälle inrättat after- och sovrebruk, som Svab demonstrerade och varpå han och bergslagen till hälften vardera erhöllo privilegier.[62]) Slutligen företogo sig kommissarierna att medla fred mellan de stridande parterna och föreslogo bl.a. en överenskommelse angående den ersättning bergslagen skulle lämna till Harmens för proven, »en förmån, den herr bergsguardien Harmens så mycket mindre synes böra förlora, som han verkligen givit anledning till den nu skedda ändringen i smältningen». Enligt den överenskommelse, som därefter träffades, fick han behålla dels det halva lod silver, som av varje silvertacka uthöggs till finprov åt honom, dels de små silverkorn, som han utvann vid rost-, verkbly- och drivningsproven. Allt övrigt gods, som inlämnades till honom för provtagning, skulle han däremot återlämna mot att bergslagen utfäste sig att gottgöra honom 6 öre kmt för varje lödig mark silver, som årligen tillverkades vid bruket.[63]) Icke minst denna ekonomiska uppgörelse torde ha varit välkommen för Harmens, som i början av 1750 synes ha befunnit sig i ekonomiska svårigheter och måst upptaga lån.[64]) De icke alldeles obetydliga tillgångar han ärvt efter sin fader torde ha smält undan genom flykten från Finland och under de halvavlönade aktuarieåren. Att hans knappa villkor hade varit en stark drivfjäder i hans strävanden efter befordran synes obestridligt, även om de i hans suppliker stundom kunna ha överdrivits av taktiska skäl.[65])

I den stora konflikten med bergslagen och betjäningen utgick Harmens som segrare. De omfattande handlingarna i målet, som här blott ha kunnat antydas, synas för övrigt bestyrka, vad som tidigare framgått om Harmens person och karaktär på gott och ont. Hans noggrannhet

och ambition äro höjda över allt tvivel. Hans vilja till förbättringar är också uppenbar, men det brast i hans förmåga och hans erfarenhet. Ej heller tycks han ha ägt smidighet och auktoritet nog att övertyga andra och genomdriva sin vilja. Man tycker sig känna igen situationen från Wedevåg, där han såg bristerna men kände sig sakna den nödiga myndigheten som verkschef. Hans stundom rent bagatellartade kontroverser med hyttmästaren, vilka fortsatte långt efter att kommissionen farit, synas till en del bottna i Harmens försök att hävda sig och kompensera inre osäkerhet och bristande ledarförmåga genom rättshaveri och småaktighet, därmed inte sagt att inte hyttmästaren hade dryg del i ansvaret för konflikterna. Bergskollegiet fick även i det följande vid några tillfällen anledning att ingripa i de fortlöpande stridigheterna, som förgiftade atmosfären mellan bergsvärdien och hyttmästaren, mana dem till sämja, »vilka med varannan hava gemenskap i deras sysslor och den ene den andre med foglighet och hörsamhet, allt eftersom det varjom och enom anstår, bemöta bör», och varna Harmens »att så uppföra sig med hyttefolket, att han, som utav dem bör njuta sitt tillbörliga anseende, icke heller å sin sida giver anledning till något missförstånd».[66]) De drag i hans väsen, som här komma till synes, ge måhända den rätta belysningen åt kollegiets kritiska inställning till honom. Tydligen var det icke blott tillräckliga kunskaper och skicklighet för större uppgifter som fattades honom; bland de ofördelaktiga »andra egenskaper», som kollegiet någon gång åberopade, kan ha varit en viss nervös och osäker läggning, som gjorde honom mindre lämplig i sitt förhållande till underlydande.

Under senare delen av 1750-talet blevo kort efter varandra flera bergmästardömen lediga, och Harmens kastade sig åter in i leken för att få befordran, kanske också för att med bibehållen ära kunna lämna Sala. Vid tillsättandet av bergmästare i Uppland, Roslagen, Gästrikland och Hälsingland på hösten 1757 blev han icke ens av kollegiet diskuterad. Då följande år bergmästarsysslan i Öster- och Västerbergslagen skulle besättas, framhölls väl, att Harmens vore den till tjänsteåren äldste, men att han redan 1747 hade befunnits mindre skicklig och sedermera som bergsvärdie icke hade haft tillfälle att förvärva sig större skicklighet i en bergmästares göromål. Han, som hittills så ofta blivit förbigången därför att han för ung kommit in i verket, fick också höra, att han nu vore för gammal att bestrida ett så vidsträckt bergmästardöme. Harmens inlade genast besvär, vari han utförligt och med många bilagor styrkte utom sina förtjänster som aktuarie, bergskommissarie och bergs-

värdie sin »ägande tour och anciennité» framför de föreslagna. Han hade sålunda ägt rum på bergmästarförslag, redan innan hans medtävlare ens blivit på kronans stat uppförda. Han åberopade även tjänsteförordningen av den 23 november 1756 och framhöll, att han aldrig varit åtalad för tjänsteförseelser, än mindre dömd ovärdig till vidare befordran, som Kungl. Maj:t förklarat vara det enda gällande skälet till uteslutande från förslag. Kollegiet blev ej svarslöst, och åter uppblossade den strid mellan anciennitet och skicklighet, som under tidigare år förts mellan Harmens och hans ämbetsverk, och varvid kollegiet samtidigt kämpade för sin fria utnämningsrätt gentemot de av ständerna lanserade befordringsgrunderna, som fått sin slutliga utformning i 1756 års tjänstebetänkande och den ovannämnda därpå grundade förordningen. Kollegiet framhöll i sin förklaring över besväret, att det väl erinrat sig såväl Harmens många tjänsteår som att både aktuariesysslan och bergsvärdiesysslan tidigare kunnat medföra tur till bergmästarebeställningar. Detta gällde dock endast, om hos personen i fråga funnes ytterligare de egenskaper, som erfordrades för en dylik beställning. Till en bergmästarsyssla hörde många grannlaga och viktiga göromål både ifråga om gruvbrytning, bergshushållning och jurisdiktion, vilka icke alltid kunde anförtros den, som kunde förstå, vad till en aktuarie- eller bergsvärdiesyssla erfordrades. Vad Harmens beträffade hade han, då kollegiet givit honom tillfälle att öva sig i bergmästargöromål, icke avlagt sådana prov av drift och insikt i lagfarenhet, att kollegiet skulle kunna taga på sitt ansvar att föreslå honom till bergmästare i ett så angeläget, vidlyftigt och med bergverk uppfyllt bergmästardöme, som det han nu sökte. Dessutom vore han nu kommen till tämligen hög ålder. Bergmästarbeställningen i Västerbotten var den enda på flera år, som kollegiet på grund av dess mindre vikt ansett honom skicklig att sköta, liksom det bifallit hans ansökan, när han för sin bättre utkomst sökte transport från aktuarie till bergsvärdie. Kollegiet hade sålunda »icke underlåtit att vara Harmens beforderligit till sysslor av den beskaffenhet, att de kunnat honom utan fara för vanskötsel anförtros». Däremot hade det med goda skäl uteslutit honom från den sökta bergmästarsysslan, som vore för angelägen och betydande för att »lämnas i en persons händer, vilken kollegium icke vågar giva det vittnesbörd, att han tillbörligen förstår och skulle försvarligen kunna sköta en sådan syssla».

Det synes vittna om en god portion moraliskt mod att efter en så nedgörande kritik åter våga söka en bergmästarbeställning. På sommaren 1758 blev Nya Kopparbergs bergmästardöme ledigt, då den tidigare

nämnde Detlof Heijke blev assessor på stat. Bland de sökande var Harmens den ojämförligt äldste, närmast följd av den tio år yngre bergsfiskalen i Sala Carl Bulich. Dessa två sattes nu av kollegiet i första resp. andra förslagsrummet. Av de bistra tonfallen från föregående befordringstvist märktes så gott som intet. Flera ledamöter av kollegiet framhöllo särskilt, att bergmästardömet tillhörde de mindre, till vilket Harmens kunde förordas, fast han icke kunde ifrågakomma till de större bergmästardistrikten. Visserligen hördes ett par kritiska röster, särskilt av den mest sakkunnige assessor Detlof Heijke, att även Nya Kopparberg krävde sin man och att Harmens vore för gammal att äga kraft och drift att avgöra och verkställa göromålen och nedstiga i gruvorna. Från andra ledamöter replikerades, att detta vore hans sista tillfälle till befordran och att han icke gjort sig skyldig till någon sådan förseelse, som kunde göra honom ovärdig till förslaget. Utnämningen drog ut på tiden, då flera sökande, som ej kommit med på förslaget, besvärade sig, dock ej mot Harmens placering utan mot den i tredje förslagsrummet uppsatte notarien Jöns Risell. Först i maj 1759 skedde utnämningen, då Kungl. Maj:t utsåg den å första förslagsrummet uppsatte Lars Harmens.

Harmens tid som bergmästare skulle ej bli långvarig. Sedan han under hela sommaren varit tjänstledig för att ordna sina förhållanden i Sala, varvid han bl.a. förrättade auktion på en del av lösöret, möjligen för att klara av skulder, infann han sig i september till sin nya tjänst, där han installerade sig på Storagården i Ljusnarsbergs socken, vilken av bergslaget och bruksägare inom distriktet inköpts och upplåtits till bergmästarboställe.[67]) För att undgå kostnader för resa till Stockholm begärde och erhöll han tillstånd att avlägga ämbetsed inför landskansliet i Örebro. Hans första större ämbetsåliggande blev att avge riksdagsberättelse för sitt bergmästardöme, i vars förhållanden han sålunda hastigt fick sätta sig in. I december höll han rannsakning och urtima bergsting vid Hellefors silververk angående tre eldsvådor som timat vid verket under sommaren och som misstänktes vara anlagda av en del »oroligit och illsinnat folk» i orten.[68]) Eljest anträffas han under hösten 1759 och vintern 1760 sysselsatt med vanliga bergmästargöromål. Han insände ansökan om förlängning av frihetsår för Hellefors silver- och järnverk, avgav förslag för tillsättande av konstmästare vid Nya Kopparberg och notificerade kollegiet om 1760 års tingsterminer. Något ordinarie bergsting kom han dock icke att hålla före sin död, som inträffade den 31 mars 1760. Som dödsorsak angavs bröstsjuka. In i det sista hade han sökt fullgöra sina åligganden; hans sista skrivelse till kollegiet —

om renskrivning av bergstingsprotokollen — ankom samma dag han avled.[69])

Undersökningen av Lars Harmens levnadsöden ha därmed slutförts. Ytligt sett var väl hans liv föga märkligt men torde ge en god bild av en ordinär tjänstemans villkor under frihetstiden. Personligen tillvinner sig kanske icke Harmens några livligare sympatier; dock kan hävdas att källmaterialet ensidigt betonar hans svagheter och lämnar åt glömskan de ljusare drag, som väl även funnos. Han synes ha varit en plikttrogen, något omständlig detaljmänniska, vars flit och oförtrutenhet aldrig ifrågasattes, men som hade svårt att göra sig gällande och fick mottaga hårda törnar både från över- och underordnade. Måhända hade hans liv gestaltat sig mer harmoniskt, om han stannat som aktuarie och ej av ekonomiska skäl och sina ambitioner drivits längre än hans förmåga och intressen buro. Riktigt lycklig var han kanske endast, medan han arbetade på sitt register, där hans gedignare egenskaper kommo till sin rätt. Med detta har han också gjort sin verkliga insats och skall minnas långt efter det att många av hans lyckligare medtävlare i karriären blivit glömda.

Noter.

[1]) Överlämnandet av bergskollegiets arkiv skedde i flera omgångar 1893—1907, dels som leverans, dels och övervägande som deposition. Depositionerna ändrades till leverans 1950.

[2]) Jämför s. 73.

[3]) Enligt en senare uppgift av Harmens hade han först framfört registret t.o.m. 1731, varefter det efter hand kompletterats. Brev och suppliker 1746 I: 121, Bergskoll. arkiv.

[4]) Påpekat av assistent B. Söderström.

[5]) Bergskoll. prot. 14/2 och 20/2 1693, registratur 20/5 1693.

[6]) Bergskoll. registratur 1/4 1693.

[7]) Brev och suppl. 1693 II fol. 318, Bergskoll. arkiv.

[8]) Wrede hade en del erfarenhet från reduktionsarbetet av Leijonmarcks »humör». Se S. Bergh, Svenska riksarkivet 1618—1837, s. 158 ff.

[9]) Bergskoll. protokoll 30/9 1693.

[10]) Syftar på det förmenta Helgeandsholmsmötesbeslutet, som visats härröra från slutet av 1500-talet. Se Styffe, Framställning af de så kallade grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige intill slutet af sextonde århundrandet, Kongl. Vitterhets, Historie och Antikvitetsakademiens handlingar. Del 24, Stockholm 1864. Jfr S. Tunberg, Stora Kopparbergets historia I, Upps. 1922, s. 95 ff.

[11]) Registraturserien i kammararkivet börjar numera med år 1612.

[12]) Brev och suppl. 1694 I fol. 130, Bergskoll. arkiv.

[13]) Bergskoll. prot. 1694 28/4; Funcks supplik se Brev och suppliker 1694 I fol. 879.

[14]) Bergskoll. prot. 1694 24/11. J. A. Almquist, Bergskoll. s. 203. Harmens register, Inledning 1734.

[15]) Brev och suppl. 1717 II fol. 401.

[16]) Bergskoll. prot. 25/10 1717.

[17]) Sven Rydberg, Svenska studieresor till England under frihetstiden, Lychnos-bibliotek 12, Uppsala 1951 s. 154 ff. Kalmeters svenska dagbok 1727—1736 i Bergverksrelationer, allmänt, Bergskollegiets arkiv.

[18]) Enl. Nicolai dopbok. F. U. Wrangel, S:t Nicolai kyrkas i Stockholm vigselbok II s. 149 uppger felaktigt 30/4.

[19]) Brev och suppl. 1722 I fol. 294.

[20]) Bergskoll. prot. 3/1 1721.

[21]) Bergsverksrelationer, Bergskoll. arkiv.

[22]) Sten Lindroth, Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget, Upps. 1955, II sid. 348. Lindroth återger flera laveringar av Harmens.

[23]) Henrik Harmens innehade till sin död lotter i Wedevåg. Boupptecknings, SSA.

[24]) Harmens nämner även att på vissa håll i England brukade varje dag uppskrivas, när arbetarna kommo till och lämnade arbetet.

[25]) Bergverksrelationer, Nora och Linde 1723—1727, Bergskoll. arkiv. S. Rönnow, Wedevågs bruks historia, Stockholm 1944 s. 81, 99 ff. Alla tre skrifterna av Harmens finnas även i avskrift i ett band i presidenten frih. Gustaf Rålambs samling i KB. (fol. nr 42).

[26]) Brev och suppl. 1730 II fol. 580; Bergskoll. prot. 5/5 1730.

[27]) Bergskoll. prot. 17/11 1730.

[28]) Brev och suppl. 23/12 1730. Bergskoll. prot. 7/1 1731.

[29]) Brev och suppl. 1733 I fol. 81.

[30]) Bergskoll. prot. 29/8 och 7/11 1734.

[31]) Anteckning i band 1. Bevarade köparelistor från maj 1778 i bokauktionskammarens arkiv, SSA, ge ingen ledning till identifikation av köparen.

[32]) Utdrag av bergskoll. prot. 6/4 1733 i Bergskoll. skriv. t. K.M:t 15/10 1745.

[33]) Bergskoll. till K M:t 11/7 1734.

[34]) Bergskoll. prot. 28/4 1737.

[35]) Bergsdep:s prot. o. exp., Frihetstidens utskottshandl. 1738/39 vol. 18. Rekommendationsskrivelsen var av den 27/11 1738.

[36]) Bergskoll. t. K.M:t 6/11 1738.

[37]) Bergsdep:s prot. 27/11 1738 § 5 .

[38]) Prot. dep:s prot. och handl. Frihetstidens utskottshandlingar 1738/39 vol. 57—58.

[39]) Adel och borgare yrkade bifall, präster och bönder avslogo i huvudsak. Ärendet lades ad acta 2 juni 1739. Frihetstidens utskottshandl. 1738/39 vol. 59 nr 41.

[40]) Kungl. brev 5/4 1739.

[41]) Se bl.a. Bergverksrelationer, utländska, Bergskoll. arkiv, samt Daniel Tilas, Curriculum vitæ I, Biogr., KB.

[42]) Bergskoll. prot. 6/6 1739.

[43]) Daniel Tilas, Curriculum vitæ I, Biogr., KB. Se även G. Näsström, Glimtar från 1740-talets Jämtland och Härjedalen. Ur Daniel Tilas' outgivna självbiografi, Fornvårdaren I: 1—2, s. 88.

[44]) Henrik Harmens ägde vid sin död 10 lotter i Rökärrs koppargruva och 10 lotter i Wedevågs och Kvarnbacka manufakturverk, Boupptecknings 1737 II: 492, SSA.

[45]) Bergskoll. koncept 6/6 1739.

[46]) Bergskoll. registratur 24/11 1740 (riksdagsrelation), 16/5 1741; Brev och suppl. 1741 III fol. 526.

[47]) Jfr memorial, avtryckt i Bondeståndets riksdagsprotokoll 4, 1740—1741, s. 287 f.

[48]) Brev och suppliker 1739—1742 passim, Bergskoll. arkiv.

[49]) Mem. av Harmens 18/9 1742, Frihetstidens utskottshandl. 1742/43 vol. 11; Sekreta deputationens betänkande 11/3 1743, Frihetstidens utskottshandl. 1742/43 vol. 48 nr 17.

[50]) Bergskoll. till Kungl. Maj:t 1743 14/2.

[51]) Brev och suppl. 1743 III: 871, 1412, 1746 III: 327.

[52]) Brev och suppl. 1743 III: 1414, Bergskoll. prot. 15/11 1743.

[53]) Bergskoll. prot. 20/12 1746.

[54]) J. A. Almquist, a. a. s. 75. Jfr Frihetstidens utskottshandlingar 1755/56 vol. 9, fol. 153.

[55]) Bergskoll. prot. 23/12 1737.

[56]) Brev och suppl. 1746 I: 121; Bergskoll. prot. 16/10 1746, 20/5 1747.

[57]) Bergskoll. t. Kungl. Maj:t 15/10 1745, 17/6 1746, 29/5, 15/7, 18/7 1747.

[58]) Frihetstidens utskottshandlingar 1746/47 vol. 19 nr 39; Bondeståndets arkiv 1746/47 vol. 1, 4, 6; R. Strs skriv. till Kungl. Maj:t, inr. civilärenden II: 1232.

[59]) Bergskoll. prot. 26/10 1747; jfr s. 73.

[60]) Brev och suppl. 1749 III nr 73—80; Bergskoll. prot. 5—7/12 1749.

[61]) E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia II, s. 364 f.

[62]) F. R. Tegengren, Sveriges ädlare malmer och bergverk, Stockholm 1924, s. 271.

[63]) Kommissionsprotokoll och betänkande angående silversmältningsprocessens i Sala förbättrande av Georg Brandt och Anton Svab år 1750, Bergmästarrelationer, Bergskoll. arkiv.

[64]) Bergskoll. prot. 3/4 1753.

[65]) Se t.ex. Harmens memorial 20/4 1747, Bondeståndets arkiv 1746/47 vol. 6 fol. 612.

[66]) Bergskoll. prot. 11/3 1751; se även d:o 3/4 1753, 27/3, 8/4, 23/4 1754.

[67]) Brev och suppl. 1760 II: 180. Almquist a.a.s. 63.

[68]) Brev och suppl. 1760 II: 166.

[69]) Brev och suppl. 1760 II: 166—180; Bergskoll. diarium 1760; dödsnotis i F:2, Ljusnarsbergs kyrkoarkiv. Almquist, a.a. s. 215 uppger felaktigt 31/5.